

MUHAMMED PÂRSÂ'NİN BAŞYAPITI FASLÜ'L-HİTÂB

Abdumelik İBRAHİMOĞLU

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Ana Bilim Dalı, melikvergi@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-8326-7389>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 15/10/2022, **Accepted / Kabul Tarihi:** 26/12/2022
<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1189871>

MUHAMMED PÂRSÂ'NIN BAŞYAPITI FASLÜ'L-HITÂB

ÖZ

Bahâeddîn Nakşbend'in önde gelen halifelelerinden Muhammed Pârsâ, tasavvuf ve diğer dinî ilimlerde çeşitli eserler kaleme almıştır. Pârsâ'nın tasavvuf alanında yazdığı eserlerin başında kuşkusuz *Faslü'l-hitâb* gelir. Gerek tasavvuf ehli gerekse diğerleri tarafından istifade edilen bu yapıt, onun en meşhur ve en hacimli eseridir. Pârsâ; bu eserinde tevhid, fütüvvet, fenâ, bekâ, müşâhede, ricâlü'l-gayb, Ehl-i beyt ve sahâbeye muhabbet gibi konuları şeriat ve tarikat esaslarına göre ele almıştır. Sözü edilen hususlarla ilgili olarak çeşitli hadisler ve rivayetler aktarmış ve tasavvufun inceliklerine dair bazı değerlendirmeler yapmıştır. Kimi zaman da eserde ismi geçen şahıslar hakkında birtakım bilgiler aktarmıştır. Ancak Pârsâ'nın bu eseri Türkiye'de yeterince tanınmamış ve hakkında gerekli çalışmalar yapılmamıştır. Dolayısıyla eserin Türkiye'de daha fazla ve daha sağlıklı tanınması amaçlanarak hazırlanan bu makalede onun *Faslü'l-hitâb* isimli eseri çeşitli yönleriyle araştırılmış ve hakkında etraflıca bilgi verilmiştir. Buna göre söz konusu eserin adının nereden geldiği ve hangi isimlerle anıldığı üzerinde durulmuştur. Kitabın içeriği, kaynakları ve tercümelerinden bahsedilmiş ve ulaşılabilen tüm yazma nüshaları kayıt altına alınmıştır. Eserden kimlerin faydalandığı saptanarak ortaya konmuş ve ondan istifade edilerek oluşturulan risaleler tek tek tesbit edilip yazılmıştır. Ayrıca eserin müellifinin Şîilikle itham edilmesi meselesi tartışılmış ve böyle bir iddianın yerinde olmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Muhammed Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, Seçkiler, El Yazması Nüshalar.

MUHAMMAD PÂRSÂ'S MASTERWORK FASL AL-KHITÂB

ABSTRACT

Muhammad Pârsâ, one of the leading caliphs of Bahâ' al-Dîn Naqshband, has written various works on Sufism and other religious sciences. *Fasl al-Khitâb* is undoubtedly one of his works in the field of Sufism. This book, which is benefited by both mystics and other people, is his most famous and most voluminous work. In his book, Pârsâ has discussed subjects such as tawhîd, futuwwa, fanâ, baqâ, mushahada, ricâl al-ghayb, and love for Ahl al-Bayt and the Companions, in accordance with the principles of sharîa and tarîqa. He has quoted various hadiths and narrations regarding the aforementioned issues and made some evaluations about the subtleties of Sufism. He sometimes has given some information about the people whose names were mentioned in the work. However, this book of Pârsâ has not been sufficiently known in Türkiye and necessary studies have not been done about it. Therefore, in this article, which was prepared with the aim of promoting more and more healthily in Türkiye, his work called *Fasl al-Khitâb* has researched in various aspects and detailed information about. Accordingly, it has focused on where the name of the aforementioned work comes from and what names it is called. The content, sources, and translations of the book have been mentioned, and all available manuscripts have been recorded. The people who benefited from the book have been specified and the treatises created by making use of it have been determined and written one by one. In addition, the issue of accusing the author of the work with Shiism has been discussed and it has been concluded that such a claim is not true.

Keywords: Sufism, Muhammad Pârsâ, *Fasl al-Khitâb*, Anthologies/Selections, Manuscript Copies.

GİRİŞ

Tam adı Ebu'l-Feth Celâleddîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Hâfîzî el-Buhârî eş-Şerğî olan Hâce Muhammed Pârsâ, 14 veya 24 Receb 746/10 veya 20 Kasım 1345 tarihinde Buhara'nın Şerğ köyünde dünyaya gelmiştir. Hâfîzî nisbesi, onun Buhara'nın tanınan âlimlerinden Hâfîzu'd-dîn el-Kebîr'in (ö. 693/1294) torunlarından olduğunun işareti sayılmıştır. Soyunun Hz. Ali'nin (ö. 40/661) ağabeyi Ca'fer-i Tayyâr'a (ö. 8/629) dayandığı ve bu nedenle de Ca'ferî nisbesiyle anıldığı belirtilmiştir. Gençliğini medresede ilim tahisiliyle geçiren Muhammed Pârsâ, icâzetini aldıktan kısa bir süre sonra dönemin Hâcegân tarikatı pîrlerinden Bahâeddîn Nakşbend'e (ö. 791/1389) intisap etmiştir. Zâhid, dindar anlamına gelen "pârsâ" lakabını şeyhi, intisabının ilk zamanlarında kendisine vermiştir. Kabiliyeti ve iştiyakı sebebiyle kısa zamanda müşdidinin dikkatini çeken ve en gözde müridi olan Pârsâ, onun "Bizim zuhûrumuzdan maksat onun varlığıdır." şeklindeki iltifatına mazhar olmuş ve erken bir dönemde kendisinden sonra halife tayin edilmiştir. Bununla birlikte o, Bahâeddîn Nakşbend'in vefatından sonra onun diğer halifesi Alâeddîn Attâr'a (ö. 802/1400) intisap etmiştir. Medrese ile tekkeyi birlikte yürüten ve zengin bir kütüphaneye sahip olduğu bilinen Pârsâ, bir yandan medresesinde talebe yetiştirip ilmî faaliyetlerde bulunmuş; diğer yandan da dergâhındaki irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. Gerek tasavvuf gerekse diğer ilimlerde çeşitli eserler kaleme almış ve çok sayıda mürid ve talebe yetiştirmiştir. *Faslü'l-hitâb*, *Tahkîkât* (*Tuhfetü's-sâlikîn*), *Risâle-i Kudsiyye*, *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*, *Risâle-i Keşfiyye*, *Risâle-i Mahbûbiyye*, *el-Fusûlü's-sitte*, *Tefsîr-i Süver-i Semâniye*, *Hadîs-i Erba'in* (*Erba'üne Hadîsen*), *Risâle-i müntehabe min 'Akîdeti Ebi'l-Kâsım es-Semerkandî* gibi eserler onun başlıca yapıtları olup bunlardan kimisi matbu, kimisi de yazma hâlinde. Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Mes'ûd el-Buhârî, Mu'înu'l-Fukarâ Ahmed b. Mahmûd (9./15. yüzyılın ilk yarısı), Süleyman Ferketî, İlyâs b. Yahyâ er-Rûmî (ö. 855/1451) ve Seyyid Abdullah Berzişâbâdî (ö. 872/1467-1468) onun bazı mürid ve talebelerindedir. Oğlu Ebû Nasr Pârsâ (ö. 865/1461) da onun önde gelen talebesi, müridi ve halifesidir. Biri gençliğinde şeyhi Bahâeddîn Nakşbend ile birlikte olmak üzere ömründe iki defa hacca giden Muhammed Pârsâ, oğlunun da aralarında bulunduğu bir kabileyle çıktığı ikinci hac seferinde Mekke'ye vardıkdan kısa bir süre sonra rahatsızlanmış ve veda tavafını bir sedye üzerinde yapmak zorunda kalmıştır. Hasta hâliyle Medine'ye gitmiş, varışının ertesi günü (Perşembe) 24 Zilhicce 822/11 Ocak 1420 tarihinde 76 yaşındayken vefat etmiş ve aralarında Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) de bulunduğu kalabalık bir topluluk tarafından cenaze namazı kılınarak Cennetü'l-bakî'da Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın (ö. 32/653) kabrinin yakınına defnedilmiştir. Vefatına tarih düşürmek maksadıyla yazılan bir beyitte son derece manidar bir şekilde (فصل خطابي) ibaresi kullanılmıştır. Zira bu ibare, onun en temel eseri olan *Faslü'l-hitâb*'na ve ebced hesabının sayısal değeri itibariyle de vefat tarihi olan 822'ye (ف: 80, 10: ب, 2: ي, 9: ط, 30: خ, 600: ل, 90: ص) işaret etmektedir.¹

Nakşbendîliğin önemli simalarından ve Bahâeddîn Nakşbend'in önde gelen halifelerinden Muhammed Pârsâ, başta tasavvuf olmak üzere dinî ilimlerin hemen hepsinde eser telif etmiştir. Onun kaleme aldığı eserlerden biri de *Faslü'l-hitâb*'dır. Çok sayıda eser yazan ve ağırlıklı olarak derleme yolunu seçen Muhammed Pârsâ, genellikle eserlerinde sade ve anlaşılır bir üslûp kullanmıştır. Bununla birlikte kimi eserlerinde konuların sistematik bir şekilde tasnif edilmediği yani bir tasnif probleminin bulunduğu görülmüştür. Hatta eserlerinde ana ve ara başlık olarak neredeyse hiçbir başlığın kullanılmadığı anlaşılmıştır. Binaenaleyh kitaplarında bab başlıklarının bulunmayışı bilhassa *Faslü'l-hitâb* ve *Tahkîkât* gibi rağbet gören ve mütedâvil olan hacimli eserlerinin bu özelliklerden yoksun oluşu onlardan istifadeyi zorlaştırmıştır. Nitekim ileride de değinileceği üzere bu kitaplar sonraki dönemlerde bablandırılmıştır. Yanı sıra onun bazı eserleri (*Faslü'l-hitâb*, *Tahkîkât*), konuyla ilgili aktarılanların takdim-tehiri, konu bütünlüğündeki eksiklik, dağınıklık yahut birkaç hususun bir arada ele alınması gibi telif sorunlarını barındırmaktadır. Ayrıca eserleri

1 Muhammed Pârsâ, *Risâle fi silsileti meşâyihî'l-muhaddisîn* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Şehîd Ali Paşa, 1307/3), 165b; Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Mes'ûd Buhârî, *er-Risâletü'l-Bahâiyye* (Kayseri: Râşid Efendi YEK, 1110/1), 25b-29b, 38a-39b; 66b-67b; Nüreddîn Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*, thk. Mahmûd Âbidî (Tahran: İntişârât-ı İttılâât, HŞ 1373/1994), 397-400; Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.), 10/20; Fahreddîn Ali b. Hüseyin Safî, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*, thk. Ali Asgar Muîniyân (Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Nîkûkârî-yi Nûriyânî, ŞŞ 2536/1977), 1/101-111; Abdulmelik İbrahimoğlu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 49-300.

arasında bir “dâhilî iktibas” veya “öz alıntı” durumu göze çarpmaktadır. Yani bir eserindeki ilgili yerin bir başka eserine olduğu gibi aktarımı dikkat çekmektedir. Örneğin *Risâle-i Kudsiyye*'deki uzunca bazı kısımların *Tahkîkât*'a aynen aktarıldığı görülmektedir.² Bununla birlikte *Faslü'l-hitâb*'da *Risâle-i Kudsiyye*'ye yapılan atıf hariç,³ kendi eserlerine ismen atıf yaptığına hemen hiç rastlanmamaktadır.⁴

Muhammed Pârsâ'nın eserlerinde kullandığı dil ağırlıklı olarak Farsçadır. Bununla birlikte Arapça ibârelerin yoğun olduğu eserleri de vardır. Bir başka deyişle onun bazı eserleri sadece Farsça, bazıları da yalnızca Arapçadır. Bir kısmında ise hem Farsça hem de Arapça bir arada kullanılmıştır. Muhammed Pârsâ, yaşadığı coğrafyada kullanılan dilin Farsça olması nedeniyle eserlerini bu dille yazmıştır. Bunu da onun toplumsal irşâda bakan yönü olarak değerlendirmek mümkündür. Zira müntesibi olduğu Nakşbendîliği diğer tarikatlardan ayırt eden önemli bir özellik, yayıldığı coğrafyada herkesin anlayabileceği bir dil kullanmasıdır.⁵

Burada incelenen eser hem muhteva hem de şekil açısından ele alınmış, birbiriyle ilgili olan hususlar bir arada değerlendirilmiştir. Eserin ulaşılabilen veya tesbit edilebilen tüm nüshaları verilmeye çalışılmıştır.

Muhammed Pârsâ'nın kimi eserleri tahkik edilerek kimileri de tahkik edilmeden basılmıştır. Onun *Faslü'l-hitâb* isimli eseri hem tahkikli hem de tahkiksiz olarak neşredilmiştir.

1. FASLÜ'L-HİTÂB

1.1. ESERİN İSMİ

Bu isim terkip olarak Kur'ân-ı Kerîm'de (Sâd 38/20) geçmekte ve Hz. Dâvûd'a verilen bir nimet şeklinde takdim edilmektedir. İfadeyi Kur'ân'da geçtiği hâliyle “kavgayı ayırma, davayı kökünden çözecek isabetli bir hüküm verme” şeklinde tarif etmek mümkündür. Aslında Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) verdiği ve eserin tam ismiyle uyumlu “sahih ile fâsidi, hak ile bâtili ve doğru ile yanlış biribirinden ayıran” şeklindeki bir anlamı tercih etmek vâkıya daha uygundur.⁶ Bununla birlikte bu ibârenin “hakkı bâtilden ayıran temel ölçü” ve “doğruyu yanlıştan ayıran söz, açık ve kesin hüküm” mânasında kullanılarak tarih boyunca çeşitli ilim dallarındaki pek çok esere başlık yapıldığı görülmektedir.⁷ Bir kitabında faslû'l-hitâb terkiibini “emir ve nehiyeler konusundaki hükümleri bilmek”⁸ şeklinde tanımlayan Muhammed Pârsâ'nın bu eseri de içeriği itibariyle belirtilen anlamları ihtiva eder. Bir başka ifadeyle o, ele aldığı meseleleri etraflıca irdelemiş ve konuyla ilgili bir değerlendirme yaparak âdetâ o hususta son sözü (faslû'l-hitâb) söylemiştir.⁹ Nitekim eserin tam ismi bütün bunları doğrular niteliktedir: *Faslü'l-hitâb li-vasli'l-ahbâb el-fâriku beyne'l-hata'i ve's-savâb* (Tasavvuf ilminde mürîdlerin vuslatı için doğru ile yanlış biribirinden ayıran kitap).¹⁰ Ancak

2 Meselâ bunun için bk. Muhammed Pârsâ, *Kudsiyye: Kelimât-ı Bahâeddîn Nakşbend*, thk. Ahmed Tâhirî Irâkî (Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, HŞ 1354/1975), 28-38, 42-44; krş. a.mlf., *Tahkîkât (Tuhfetü's-sâlikîn)*, nşr. Ali Ahmed Şâh Herevî (Delhi: Efgânî Dâru'l-Kütüb, 1970), 129-133, 134-137.

3 bk. Muhammed Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, thk. Celîl Misgernijâd (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, HŞ 1381/2002), 699.

4 İbrahimoğlu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 202.

5 bk. Alexandre Bennigsen – Chantal Lemerrier-Quelquejay, *Sûfi ve Komiser: Rusya'da İslâm Tarikatları*, çev. Osman Türer (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 81; İbrahimoğlu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 202-203.

6 Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1418/1998), 5/251; Şehâbeddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 23/177-178. Bu terkiibin anlamlarıyla ilgili diğer detaylar için bk. Celîl Misgernijâd, “Mukaddime”, *Faslü'l-hitâb*, mlf. Muhammed Pârsâ (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, HŞ 1381/2002), 32-34.

7 bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Faslü'l-Hitâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/216-217.

8 Muhammed Pârsâ, *el-Fusûlü's-sitte* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, 833), 41b.

9 Bunun bir örneği için bk. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 19, 275.

10 Misgernijâd, “Mukaddime”, 34. Esasında “*Faslü'l-hitâb fi'l-muhâdarât*” ismiyle de bilinen bu eserin bazı kaynaklarda “*Fadlu'l-kitâb fi'l-muhâdarât*” şeklinde -muhtemelen bir matbaa hatasıyla- kaydedildiği [bk. Şemseddîn Samî, *Kâmûsü'l-a'lâm* (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1308/1891), “Hâce Pârsâ”, 3/2063] ve fakat aynı isimlendirmenin daha sonraları yine bu eser kaynak gösterilerek devam ettiği görülmektedir. bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirin)* (Ankara: DİB

eser, kayıtlarda “Faslü'l-hitâb fi'l-muhâdarât”, “Faslü'l-hitâb bi-vasli'l-ahbâb”, “Faslü'l-hitâb li-vasli'l-ahbâb”, “Faslü'l-hitâb li-vusûli'l-ahbâb” gibi birbirine yakın çeşitli isimlerle anılmaktadır. 812/1409 yılında tamamlandığı belirtilen¹¹ eserin dili, arada uzun Arapça ibâre ve ifadeler olmakla birlikte Farsçadır.¹²

1.2. ESERİN BASIMI VE İÇERİĞİ

Muhammed Pârsâ'nın en meşhur ve en hacimli olan bu eserinde tevhid, fütüvvet, fenâ, bekâ, müşâhede, ricâlû'l-gayb, Ehl-i beyt ve sahâbeye muhabbet gibi konular şeriat ve tarikat esaslarına göre ele alınmakta, bunlarla ilgili hadisler, rivayetler aktarılmakta,¹³ tasavvufun inceliklerine dair çeşitli değerlendirmeler yapılmakta ve zaman zaman ismi geçen şahıslar¹⁴ hakkında bilgiler verilmektedir. *Faslü'l-hitâb*'de meseleler; dinî, irfanî, fikhî, kelâmî ve hikemî bir tarzda ele alınmıştır.¹⁵ Eserin tahkiksiz ilk neşri, sayfa kenarlarına açıklayıcı birtakım notlar ve faydalı ara başlıklar ilave edilerek bazı kadîm nüshalara istinaden H 1331/1913 yılında Taşkent'te taşbaskı olarak yapılmıştır. Kitâbeti Muhammed Osman b. Muhammed Şerîf tarafından Rebûlevvel 1331/Şubat 1913 yılında tamamlanan eserin bu baskısı Matba'-ı Gulâmî'de gerçekleştirilmiştir.¹⁶ Celîl Misgernijâd (1940-2011) tarafından eser hakkında önce bir kitap tanıtım yazısı kaleme alınmış;¹⁷

Yayınları, 1961), 2(6)/412. Eserin ismini hatalı bir şekilde “Fadlû'l-hitâb fi't-tasavvuf” olarak kaydedenler de bulunmaktadır. bk. Muhammed Hâşim Kışmî, “Nesemâtü'l-kuds min hadâiki'l-üns”, *Tashîh-i Nesemâtü'l-kuds min hadâiki'l-üns*, haz. Münîr-i Cehân Melik (Tahran: Tahran Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, HŞ 1375/1996), 151; Franz Babinger, “Zur Frühgeschichte des Naqschbendî Ordens”, *Der Islam* 13, (1923), 106.

11 Saîd Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Nesr Der Îrân ve Der Zebân-ı Fârsî* (Tahran: Çâphâne-i Mihên, HŞ 1344/1965), 1/5.

12 Eser hakkında bk. Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. M. Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifât Bilge, (İstanbul: Maârif Matbaası, 1941), 2/1260; Charles Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in The British Museum* (London: British Museum, 1966), 2/863-864; Bağdatlı İsmail Paşa Babanzâde, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifât Bilge (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1947), 2/191; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur: Supplementband* (Leiden: E. J. Brill, 1938), 2/283; Aleksandr Aleksandroviç Semenov vd., *Sobranie Vostoçnih Rukopisei Akademii Nauk Uzbekskoi SSR* (Taşkent: Özbekistan SSR Bilimler Akademisi Yayınevi, 1955), 3/264-265; Ahmed Münzevî, *Fihrist-i Müsterek-i Nüshahâ-yı Hattî-yi Fârsî-yi Pâkistân* (İslâmâbâd: İntişârât-ı Merkez-i Tahkikât-ı Fârsî-yi Îrân u Pâkistân, HŞ 1363/1984), 3/1734-1736; Ramazan Şeşen vd., *Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1415/1995), 542; Jürgen Paul, “Muhammad Pârsâ: Sendschreiben über das Gottesgedenken mit vernehmlicher Stimme”, *Muslim Culture in Russia and Central Asia: Arabic, Persian and Turkic Manuscripts (15th-19th Centuries)*, ed. Anke von Kügelgen vd. (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2000), 3/11-12; İbrahimoglu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 203.

13 Muhammed Pârsâ'nın *Faslü'l-hitâb* adlı eseri bağlamında hadis rivayet usûlü üzerine bir çalışma yapılmıştır. bk. Fatih Bayram, “Hâce Muhammed Pârsâ'nın Hadis Rivayet Usûlü: *Faslü'l-hitâb* Adlı Eseri Bağlamında”, *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Murat Şimşek vd. (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021), 1028-1043. Şunu hemen belirtmek gerekir ki bu çalışma, eserin Ali Hüsrevoğlu tarafından yapılan Türkçe tercümesini esas aldığı için ortaya koyduğu kimi veriler açısından -çok sayıda isabetli tesbit ve değerlendirmeler barındırmakla birlikte- bazı noksanlıklardan hâlî değildir. Zira eserin tahkikli baskısıyla karşılaştırılan söz konusu tercümenin -aşağıda da belirtildiği gibi- birçok hata ve eksiklik barındırdığı tesbit edilmiştir. Mesela ilgili çalışmada bab başlıkları çeviri esas alınarak 19 olarak verilmiştir. Oysaki tahkikli baskıda bunlar 8 olarak belirlenmiştir. Eserde geçen toplam hadis ve rivayet sayısı 442 olarak verilmiştir. Hâlbuki çeviriye dahil edilmeyen çok sayıda sayfa bulunmaktadır. Dolayısıyla verilen bu rakamlar sağlıklı değildir. bk. Bayram, “Hâce Muhammed Pârsâ'nın Hadis Rivayet Usûlü”, 1032, 1305-1037.

14 Bu hususta sathî de olsa küçük bir tebliğ hazırlanmıştır. bk. A. A. Boltayev, “Hâce Muhammed Pârsâ'nın ‘Faslü'l-hitâb’ Eserinde Vetendaş Ellamelerimiz Toğriside”, *Hâcegân-Nakşbendiya Tarikatının Cehân Tsvilzettsiyasi Tarihinde Tutgen Örneği (27 Nisan 2018 Buhara) Materielleri Toplamı*, (Buhara: Buhara Devlet Üniversitesi Yayınları, 2018), 47-49.

15 Muhammed Ahter Çîme, “Şahsiyyet-i İrfânî vü İlmî-yi Hâce Muhammed-i Pârsâ-yı Nakşbendî Buhârî”, *Costârhâ-yi Edebî (Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-ı İnsânî-yi Dânişgâh-ı Firdevsî)* 10/39 (HŞ 1353/1974), 494; Kamilcan Rahimov, *Mâverâünnehir Tasavvufunun Kökleri: Tasavvuf Öğretisinin Gelişimi ve Sistemleştirilmesi (VIII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İkbalcın Usmanov – Şahrubek Alimov, (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 255; İbrahimoglu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 203.

16 Söz konusu baskıda ayrıca Seyyid Ali Hemedânî'nin (ö. 786/1385) *Risâle-i Zikriyye*'si (s. 2-67), İbn 'Atâullah el-İskenderî'nin (ö. 709/1309) *Hikem-i 'Atâiyye*'si (s. 100-211), Mahmûd Şebüsterî'nin (ö. 720/1320) *Gülşen-i Râz*'ı (s. 214-277) ve müellifizin *Nefehât ve Reşehât*'tan aktarılan menâkıbı (s. 524-527) da yer almaktadır.

17 Celîl Misgernijâd, “Der Mu'arrifi-yi Kitâb-ı Faslü'l-hitâb”, *Ma'ârif* 16/47 (HŞ 1378/1999), 112-120. *Faslü'l-hitâb* üzerine yazılmış bir başka makale daha neşredilmiştir. Bu çalışmada ilk olarak *Nefehât, Reşehât* ve *Melfûzât-ı Ahrâr* kaynaklarını esas alarak Muhammed Pârsâ'nın hayatından, tasavvuf ve Hâcegân-Nakşbendiyye tarikatı tarihindeki yeri ve öneminden bahsedilmiştir. Ardından mezkûr eserin içeriği, kaynakları, tasavvufî açıdan ve mensup olduğu tarikat geleneği bakımından taşıdığı

ardından HŞ 1381/2002 yılında edisyon kritiği tamamlanarak Tahran'da basılmıştır.¹⁸ Taşkent baskısında yer alan bab ve ara başlıklar tahkikli baskıda kullanılmıştır. Fasıllar başlıkları ise gerek matbu gerekse yazma nüshaların hâşiyelerinden hareketle muhakkik tarafından tesbit edilip eklenmiştir.¹⁹ Ancak eserde kullanılan fasıl başlıklarının ilgili bölümü bütünüyle ihata ettiği söylenemez. Zira her bir fasılda çok sayıda konu bir arada ele alınmıştır. Diğer bir ifadeyle fasıllarda konu birliği yani iç bütünlük yoktur. Keza her bir fasılda yer alan alt başlıklar da sayıca fazla olup birbirinden farklı meseleler hakkındadır. Mukaddime, sekiz fasıl ve hâtmeden oluşan ve derleme bir yapıtı hüviyeti taşıyan eserin tahkikli neşirdeki fasılları ve diğer bazı alt başlıkları şu şekildedir:

1. *Tasavvuf İlimleri ve İstilahlarının Şerhi*: Evliya kerâmetleri, keşif, mârifet, muhkem ve müteşâbih, takdis, tenzih, teşbih, insanların mertebeleri, kişinin mârifetteki dereceleri, fenâ ve bekâ, ittihad ve hulûlün nefyi, cem' ve tefrika, telvin ve temkin, sıfat-ı evliya ve kemâl-i enbiya, Ebû Bekir Vâsıtî, Sehl b. Abdullâh Tüsterî, Cüneyd Bağdâdî ve bağlıları, Hakîm Tirmizî, bast ve kabz makamı, Hz. Musa ve Burh-ı Esved'in durumu, Hallâc-ı Mansûr'un durumu, mürîd ve murâd, bekâ ve sekîne, kurb, gaybet ve huzûr, sekr, Kelâbâzî ve Müstemlî, Hallâc meselesinde töhmet altında bırakılan Cüneyd'in bu töhmetten kurtarılması, Hallâc'ın katledilmesi olayı, fütüvvet, esmâ-i hüsnâ.
2. *Sırât-ı Müstakîm*: Tevhidin tanımı, Allah'a giden yollar, tevhidin menzilleri, imanın sıhhat şartı, vahdâniyet delilleri ve sair sıfatlar hakkında tefekkür, mârifetullahın mârifet-i zât ve mârifet-i sıfat şeklinde ikiye ayrılması, Allah yoluna sülûk etme, yolun ilkeleri, mârifet ve ilim, tecelliyat-ı ilahînin mertebeleri, Allah'ın isim ve sıfatları, tevhid ve mertebeleri, ilahî mârifet ve mertebeleri, murâkabe, ilmî tevhidin mertebeleri, remz ve işaretlerin ortaya çıkışı, vecd, Alâüddevle Simnânî, Karmatîler ve alt grupları, sûfî kimdir, Ehl-i sünnet akidesi, hac ve mücâhede, arşın azameti, sûfî itikadı, hac ve sırları, Ebû Süleyman Dârânî.
3. *Müşâhede ve Mârifet*: Nefesin tanımı, rü'yet, mertebe ve menzilleri, âlemlerin mertebeleri, mârifet ve rü'yette kişinin dereceleri, mârifetin ilkeleri, ilim çeşitleri, peygamberlere, önderlere ve tarikat büyüklerine tâbi olma, ilim ve alimlerin dereceleri, dostluk ve mârifet-i Hak, muhabbet ve mârifet, muhabbetin alametleri, mârifetin menşei ve menzilleri, cennet ve ehlinin sıfat ve dereceleri, yolun engelleri, müfessir ve muhaddislerin dereceleri, zât-ı Hak'ın mârifeti, zaman ve mekânın hakikati, zamanın mârifeti, ilim ve mârifet, aktâb, evtâd ve abdâl ve bunlar arasındaki yer değişimi, imanın hakikati, yakîn ve iman ilimlerinin makamları.
4. *Mücize ve Kerâmetler*: Hz. Peygamber'in mücizeleri, Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin kerâmetleri, Veysel Karanî, Süfyân Sevrî.
5. *Ukûbât (Cezalar)*: Râfîzîlerin cezaları, tabakat-ı evliya, recebiyyûn, Hz. Hüseyin'in şehadeti ve onun

ehemmiyet üzerinde durulmuştur. bk. Ca'fer Halmuminov, "Hâce Muhammed Pârsâ ve Uning 'Faslı'l-hitâb' Eseri", *Sînâ* 10/37-40 (HŞ 1389/2011), 177-194. Ayrıca şuna da bk. Ali Mîrbâkırî, "Faslı'l-hitâb", *Dânişnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî* (Tahran: Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî, HŞ 1397/2018), 7(zeyl)/268-271.

18 Bu baskı için muhakkikin kaleme aldığı mukaddimede (s. 1-85) Muhammed Pârsâ'nın ilmî şahsiyetine kısmen temas edilmiştir. Onun hayatından bahseden *Nefehât, Reşehât* ve bahsedildiği kadarıyla Mîr Abdülevvel'in *Mesmû'ât*'ı (*Melfûzât-ı Ahrâr*)-ki *Ahvâl ve Sohenân-ı Hâce 'Ubeydullâh Ahrâr* adıyla benzeri üç eserle birlikte Ârif Nevşâhî tarafından aynı dönemde (Tahran HŞ 1380/2001) tahkik edilip basılmıştır- olduğu anlaşılan üç temel eserden bahsedilmiştir. Ancak hepsinden daha eski olan Muhammed Pârsâ'nın mürîdlerinden Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Mes'ûd el-Buhârî'nin *Risâle-i Bahâiyye*'sinden söz edilmemiştir. Yaşadığı dönemin siyasî arka planına değinilmiştir. Müellifin eserde Ehl-i beyt hakkındaki fikirleri ve aktardıklarından hareketle onun Şîa hakkındaki düşünceleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Burada muhakkik, hayli zorlama yorumlarla Muhammed Pârsâ'yı Şîi düşünce geleneği içinde gösterme çabasına girmiştir. *Faslı'l-hitâb*'ın metin yapısı, dil, üslup ve imla gibi özellikleri anlatılmıştır. Eserin muhtevası, kaynakları, müellifin kaynaklardan faydalanma yöntemi, ilave edilen üst ve alt başlıklar hakkında bilgi verilmiştir. Tahkik edilen eserin imlasında takip edilen metot anlatılmıştır. Tahkikte esas alınan nüshalardan beş yazma ve bir taş baskı nüsha tanıtılmıştır. Mukaddime, tahkikte kullanılan nüshalardan bazılarının fotoğrafları ve edisyonu tamamlanan eserin Taşkent baskısıyla olan farklılığını gösteren bir tabloyla bitirilmiştir. Hazırlanan eserin metninden (s. 1-701) sonra buna dair bazı notların, değerlendirmelerin ve yapılan alıntılarını gösteren (tahrîc) kaynakların bulunduğu ta'likât (s. 702-817) eklenmiştir. Akabinde eserden istifadeyi kolaylaştıran çok amaçlı ve oldukça geniş bir fihrist ile bibliyografya (s. 818-1019) dâhil edilmiştir.

19 Bu husustaki değerlendirmeler için bk. Misgernijâd, "Mukaddime", 34-36, 55-64; İbrahimoğlu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 204.

katline sebep olanlar, Mutezile ve Cehmiyye'nin cezaları, kabir azabı, Harem sınırları dâhilinde avlanan kişinin cezası, Hz. Peygamber'in hadislerini hafife almanın cezası, Hâfız Afifüddin Kâzerûnî'nin hayatı ve hâlleri, Hz. Peygamber'i sevmenin gerekliliği.

6. *Melâmetiler*: Sûfî ve sûfîlik, makam, temkin ve telvin, Hz. Ömer, zühd ve fakr, meşâyih'in âdetleri, Hz. Osman ve **şehadeti**, Melâmetiliğin isbatı, Melâmîlerin usûlü ve menzilesi, Hz. Ali, ashâb-ı Suffe'nin fakrı, fakirin sıfatı, Ebu'n-Necîb Sühreverdî, fakrın hakikati ve dereceleri, aslî ve hakikî fakr.
7. *Hulefâ ve Ehl-i Beyt'in Faziletleri*: Sahâbe ve Ehl-i beyt, Hz. Ali'nin fazileti, Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'in vefatı **üzerine** yaptığı konuşma, Fedek kıssası, Gadîr-i Hum olayı, "âl" kelimesinin farklı manaları, **ülü'l-emr**, Ehl-i beyt hakkındaki **âyetin** tefsiri, Hz. Peygamber'in zevcelerinin makamı, ashâbın fazileti, seyyid hakkında, **üstün** ahlâk, Ehl-i beyt'e muhabbet ve meveddet, faziletin **ölçüsü** ve güzel ahlâk, Hz. Peygamber'in ahlâkı, insan-ı kâmil ve varlığının kaynağı, Hz. Ali'nin menâkıbı, Hasan Basrî, Hz. Hasan ve Hüseyin'in takipçileri, Ali b. Hüseyin'in kerâmetleri, Muhammed Bâkır'ın menâkıbı, Ca'fer Sâdık'ın menâkıbı, fütüvvet, Mûsâ Kâzım'ın menâkıbı, Ali Rızâ'nın menâkıbı, altın silsile hadisi, Muhammed Cevâd'ın menâkıbı, Ali Hâdî'nin menâkıbı, Hasan Askerî'nin menâkıbı, Mehdî Muntazar, kıyamet alametleri.
8. *Aktâb*: Muhammed Mehdî'nin menâkıbı ve kıyamet alametleri, hilafet ve emirlik, yalancı Râfiziler ve onların tahrifleri, sekaleyn rivayeti: Allah'ın Kitabı ve **itre**, mesîh ve mehdî, mâsum imamin **şemâil** ve delâili, Ehl-i beyt'i ziyaretin **âdâbı**, mehdînin sıfatları, beyat ve beyatlaşma **âdâbı**, kutb, Allah'ın halifesi, zâhir ve bâtın imam, kutb, halife ve **ülü'l-emrin** makam ve hâlleri, Ebû Tâlib Mekkî, Ehl-i sünnet selefının akaidi, rü'yet ve **şefaât**, Hâricîler, mehdînin ortaya **çıkışı**, **ümme**-i nâciye, mesîh, mehdî ve deccâle dair haberler, Muhammedî kutblar, aktâbın menzilleri, on iki kutbun makamları, hâlleri ve kemâlleri, ilahî emanetler, kutb-ı **zaman**, hatm-ı velâye, yüz makam, keşf ve mârifet dereceleri, keşf, **şühûd** ve zevk, Melâmîliğin usûlü, zikir ve virdin gerekliliği, hâtıme, Hâcegân'ın usûlü ve meşâyihinin silsilesi.

1.3. ESERİN KAYNAKLARI

Muhammed Pârsâ'nın bu eserini yazarken tefsir, hadis, fıkıh, usûl, kelâm, tasavvuf, tarih, tabakat, ricâl, ensâb, ahlâk, siyer, şemâil, lügat, şiir ve kutsal kitap gibi yüz yirminin üzerinde kaynaktan istifade ettiği görülmektedir. Bunlardan bazıları bilhassa tasavvufla ilgili olanları şunlardır:

1. Hakîm Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Nevâdiru'l-usûl fî ma'rifeti ahbâri'r-Resûl* adlı eseri
2. Ebû Bekr Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *Me'âni'l-ahbâr*'ı (*Bahrü'l-fevâ'id*) ile *et-Ta'arruf* isimli kitabı ve Ebû İbrâhîm İsmâil b. Muhammed el-Müstemlî'nin (ö. 434/1043) buna yazdığı şerh
3. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kütü'l-kulûb*'u
4. Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Tabakâtü's-sûfiyye*'si ve *Hakâiku't-tefsîr*'i
5. Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ*' ve *tabakâtü'l-asfiyâ*'sı
6. Ebu'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed el-Müstağfirî'nin (ö. 432/1041) *Delâ'ilü'n-nübüvve*'si
7. Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*, *Letâ'ifü'l-işârât* ve *Nahvü'l-kulûb* isimli eserleri
8. Ebu'l-Hasen Ali el-Hücvîrî'nin [ö. 465/1072 (?)] *Keşfü'l-mahcûb*'u
9. Hâce Abdullah Ensârî Herevî'nin (ö. 481/1089) *Menâzilü's-sâ'irîn*'i ve Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335) tarafından yapılan şerhi
10. İmâm Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, *Kimyâ-yı Sa'âdet*, *Mişkâtü'l-envâr*, *el-Münkız mine'd-dalâl*, *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ* ve *İlcâmü'l-avâm 'an 'ilmi'l-kelem* isimli eserleri
11. Ebu'n-Necîb Abdülkâhir Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) *Âdâbü'l-mürîdîn*'i

12. Ferîdüddîn Attâr'ın (ö. 618/1221) *Tezkiretü'l-evliyâ ve Mantiku't-tayr*'ı
13. Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) *'Avârifü'l-ma'ârif*'i ve bunun İzzeddin Mahmûd Kâşânî (ö. 735/1334) tarafından yapılan Farsça tercümesi *Misbâhu'l-hidâye ve miftâhu'l-kifâye*
14. Necmeddîn Dâye er-Râzî'nin (ö. 654/1256) *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-me'bde ile'l-me'âd*'ı ve *Bahrü'l-hakâik ve'l-me'ânî fî tefsîri's-seb'i'l-mesânî*'si
15. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin (ö. 672/1273) *Mesnevî ve Dîvân*'ı
16. Alâüddevle Simnânî'nin (ö. 736/1336) *el-'Urve li-ehli'l-halve ve'l-celve* adlı kitabı ve çeşitli risâleleri Pârsâ'nın önemli kaynaklarından. Nitekim kendisi Simnânî'nin bütün görüşlerini nakletme icâzeti aldığı kaydetmiştir.²⁰
17. İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*'ı
18. İmâm Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh*'i ve şerhleri
19. İmâm Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh*'i
20. Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*'leri
21. Muhyissünne Ferrâ' el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Şerhu's-sünne, Mesâbîhu's-sünne ve Me'âlimü't-tenzil* isimli eserleri
22. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı
23. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*'ı
24. İmamzâde Muhammed b. Ebî Bekr'in (ö. 573/1177) *Şir'atü'l-İslâm*'ı
25. Mecdüddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmi'u'l-usûl li-ehâdisi'r-Resûl*'ü
26. Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad el-Yâfî'nin (ö. 768/1367) *Târîhu'l-Yâfî*'si²¹

Müracaat ettiği eserlerdeki bu çeşitlilik ve zenginlik, Pârsâ'nın kaynaklara olan hâkimiyetini, ilme olan vukûfiyetini ve dolayısıyla ilmî şahsiyetini izhar etmektedir. Nitekim ona ait bir kütüphanenin bulunması hem bunu desteklemekte hem de elindeki imkânları değerlendirdiğine işaret etmektedir. Ayrıca iktibas yaptığı kaynak eserlerden çoğu kere ya ismiyle ya müellifiyle ya da hem ismi hem de müellifiyle beraber bahsetmektedir. Bazen de hiçbir isim vermeden birtakım ifadeler kullanarak bu kaynaklardan istifade etmekte ve alıntı yapmaktadır. Söz gelimi Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinden sıklıkla yararlanmaktadır. Eser veya müellifinin ismini -birek kez hariç-²² vermeden bu kitaptan istifade ettiği yahut genel olarak İbnü'l-Arabî'den faydalanırken (قال بعض كبار العارفين) “Bazı büyük ârifler şöyle dedi.” diyerek alıntı yaptığı görülmektedir.²³

1.4. ESERİN EL YAZMASI NÜSHALARI

Muhammed Pârsâ'nın *Faslü'l-hitâb*'ı, *Risâle-i Kudsiyye*'siyle birlikte erbabı arasında en çok tutulan ve kabul gören kitaplarından. Bu nedenle de dünyanın birçok yerinde el yazması nüshalarına rastlanmaktadır. Bizzat göreyek tesbit ettiğimiz bu nüshaları toplu bir şekilde kaydetmek istiyoruz.

1. İstanbul Süleymaniye YEK, Yazma Bağışlar, No. 5009, vr. 1a-242a [istinsah tarihi 12 Şâban 835/14

20 bk. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 182-183.

21 Bu kaynakların daha uzun bir listesi için bk. Misgernijâd, “Mukaddime”, 36-43; Bayram, “Hâce Muhammed Pârsâ'nın Hadis Rivayet Usûlü”, 1032-1035. Ayrıca bu husustaki genel değerlendirmeler ile Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Ta'arruf* ve Ebû İbrâhîm İsmâil b. Muhammed el-Müstemlî'nin (ö. 434/1043) buna yazdığı şerh hakkındaki incelemeler için bk. Rahimov, *Mâverâünnehir Tasavvufunun Kökleri*, 255-271.

22 bk. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 684; a.mlf., *Tahkîkât*, 365.

23 Tesbit için bk. Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 547; Abdülvâsi' Nizâmî Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, thk. Necîb Mâyil Herevî (Tahran: Neşr-i Ney, HŞ 1371/1992), 94-95; İbrahimoğlu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 296-300.

- Nisan 1432 olup şimdiye dek bilinenler içerisinde tesbit edebildiğimiz en eski nüshadır. Ancak baş tarafında tahkikli baskıya (s. 98, satır 13) göre yaklaşık 100 sayfalık bir eksiklik vardır. Ayrıca yazmanın sonunda mukabele kaydı da vardır].
2. İstanbul Süleymaniye YEK, Ayasofya, No. 1976, vr. 1b-252b (16 Zilkaade 846/18 Mart 1443 tarihli olup en eski nüshalardan biridir); Ayasofya, No. 1977/1, vr. 1b-227a; Ayasofya, No. 1978, vr. 1b-376a; Ayasofya, No. 1979/2, vr. 26b-381a.
 3. İstanbul Süleymaniye YEK, Esad Efendi, No. 1606, vr. 1b-257a; Esad Efendi, No. 1607, vr. 1b-329b.
 4. İstanbul Süleymaniye YEK, Hekimoğlu Ali Paşa, No. 493, vr. 1b-240b.
 5. İstanbul Süleymaniye YEK, Fatih, No. 2751, vr. 1b-268b; Fatih, No. 2753, vr. 1b-179b.
 6. İstanbul Süleymaniye YEK, Cârullah Efendi, No. 1072, vr. 1b-272b.
 7. İstanbul Süleymaniye YEK, Damat İbrahim Paşa, No. 752, vr. 1b-615b.
 8. İstanbul Süleymaniye YEK, Hâlet Efendi İlavesi, No. 59, vr. 1b-201a.
 9. İstanbul Süleymaniye YEK, Hamidiye, No. 687, vr. 1b-316a.
 10. İstanbul Süleymaniye YEK, Karaçelebizâde, No. 223, vr. 1b-381b.
 11. İstanbul Süleymaniye YEK, Hacı Beşir Ağa, No. 372/1, vr. 1b-346a.
 12. İstanbul Süleymaniye YEK, Murad Buhari Tekkesi, No. 196, vr. 1b-226a.
 13. İstanbul Süleymaniye YEK, Musalla Medresesi, No. 114, vr. 1b-307b (müellif hattından nakleden birinin nüshasından yazılmıştır).
 14. İstanbul Süleymaniye YEK, Nafiz Paşa, No. 431, vr. 1b-318b.
 15. İstanbul Süleymaniye YEK, Pertev Paşa, No. 320, vr. 1b-427b.
 16. İstanbul Süleymaniye YEK, Mehmed Ağa Camii, No. 126, vr. 1b-407b.
 17. İstanbul Süleymaniye YEK, Reisülküttab Mustafa Efendi, No. 486, vr. 1a-235a.
 18. İstanbul Süleymaniye YEK, Şehîd Ali Paşa, No. 1306, vr. 1b-162a.
 19. İstanbul Süleymaniye YEK, Yeni Cami, No. 720, vr. 1b-400b; Yeni Cami, No. 721, vr. 1b-380a; Yeni Cami, No. 722, vr. 1b-250a.
 20. İstanbul Beyazıt YEK, Beyazıt Umumi, No. 3654, vr. 1b-421a; Beyazıt Umumi, No. 3707, vr. 1b-232a; Beyazıt Umumi, No. 10542, vr. 1b-357a.
 21. İstanbul Beyazıt YEK, Veliyüddin Efendi, No. 1754, vr. 1b-376a.
 22. İstanbul Nuruosmaniye YEK, No. 2509, vr. 1b-309b; No. 2510, vr. 1b-298a.
 23. İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, No. 1272, vr. 1b-309b (yanlışlıkla Mûsâ b. Hacı Hüseyin İznîkî'ye nisbet edilmiştir).
 24. İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, No. 462, vr. 1b-267b.
 25. İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmet Kitaplığı, No. 1467/1, vr. 2b-302b (yanlışlıkla *Risâle-i Kudsiyye* olarak kayıtlıdır. Zaten hemen arkasından 307b-326a varakları arasındaki bu eser gelmektedir).
 26. İstanbul Hacı Selim Ağa YEK, Hacı Selim Ağa, No. 537, vr. 1b-266a.
 27. İstanbul Hacı Selim Ağa YEK, Hüdâî Efendi, No. 281, vr. 1b-286a.
 28. İstanbul Köprülü YEK, Fazıl Ahmed Paşa, No. 762, vr. 1b-305a; Fazıl Ahmed Paşa, No. 763, vr. 1b-341a.
 29. Bursa İnebey YEK, Orhan Camii, No. 645, vr. 1b-443b.
 30. Bursa İnebey YEK, Haraccioğlu, No. 771, vr. 1b-359a.
 31. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Farsça Yazmalar, No. 243, vr. 2b-203b; Farsça Yazmalar, No. 638, vr. 1b-155b (yaklaşık üçte biri kadar eksik olup tamamlanmamış bir nüshadır. Krş. Pârsâ, *Faslı'l-hitâb*, s. 1-493).
 32. Edirne Selimiye YEK, No. 863, vr. 1b-291b (851/1447 tarihlidir).
 33. Kütahya Vahit Paşa YEK, No. 373, vr. 1b-349b (varakları yeniden sayılmıştır).
 34. Manisa YEK, No. 1108, vr. 1b-315a; No. 7231, vr. 1b-362b.
 35. Manisa YEK, Akhisar Zeynelzade, No. 126, vr. 1b-440a (bu kütüphaneye ait tüm nüshaların varakları yeniden sayılmıştır. Son kayıt mükerrerdur).
 36. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Antalya Akseki İlçe Halk Kütüphanesi, No. 115, vr. 1b-281b.
 37. Kastamonu YEK, No. 3658/1, vr. 1b-367b.

38. Özbekistan Fenler Akademisi (Ebû Reyhân el-Bîrûnî) Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi (Özb. FAŞE Ktp.), No. 584, vr. 1b-267a; No. 1449, vr. 1a-161a; No. 1450, vr. 10b-353a; No. 2238, vr. 1b-229a; No. 4335, vr. 1b-298a; No. 5766, vr. 1b-336a; No. 12404, vr. 1b-258b.²⁴

2. FASLÜ'L-HİTÂB'IN TERCÜMELERİ

Faslü'l-hitâb, kendi zamanının en büyük mütercimi olarak kabul edilen Mûsâ b. Hacı Hüseyin İznîkî [ö. 838/1434 (?)]²⁵ tarafından erken bir dönemde Türkçeye çevrilmiştir. Mütercim, Yıldırım Bayezid döneminin (1389-1403) önde gelen devlet adamlarından (Beylerbeyi) Kara Timurtaş Paşa'nın (ö. 806/1404) oğlu olup âlim bir zât²⁶ olan Umur Bey'in²⁷ (ö. 865/1461) talebi üzerine eseri tercüme ettiğini çeviri için yazdığı mukaddimede ifade etmiştir. Ayrıca umuma faydalı olmak ve Allah katında sevap elde etmek için de bu Türkçe tercüme yapıldığını belirtmiştir.²⁸ İznîkî tarafından yapılan bu çevirinin şu an elimizde bulunan ve

24 Eserin bundan başka nüshalar için bk. Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in The British Museum*, 2/863-864; Brockelmann, *GAL: Supplementband*, 2/283; Semenov vd., *SVR*, 3/264-265; Ahmed Münzevî, *Fihrist-i Nüşahâ-yı Hattî-yi Fârsî* (Tahran: Müessesesi-i Ferhengî-i Mıntıkâî, HŞ 1348-1350/1969-1971), 2(1)/1299; a.mlf., *Fihrist-i Müsterek*, 3/1734-1736; Şeşen vd., *Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu*, 542; Paul, "Muhammad Pârsâ: Sendschreiben", 3/11-12. Brockelmann'ın Türkiye'deki bazı *Faslü'l-hitâb* nüshaları için verdiği kütüphane kayıtları tahkik edildiğinde bunlardan birkaçının karşılığının bulunmadığı görülecektir.

25 Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1997), 313.

26 Murat Yüksel, "Kara Timurtaş-Oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları", *Türk Dünyası Araştırmaları* 31 (Ağustos 1984), 135; Feridun Emecan, "Timurtaş Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/186.

27 Osmanlı tarihinde kişisel kitap koleksiyonunu sahibi olup kütüphane kuran ilk entelektüellerden biri olan bu zât [Mustafa Çağhan Keskin, "Umur Bey Taş Vakfıyesi: Esin ve İçerik Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları* 53 (2019), 124] Bursa'da bir kütüphane kurmuş ve vakfetmiştir. Bu kütüphaneye ait en son yazılan 859/1454-55 tarihli Arapça vakfiyeye göre (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, Fr. 38) 126 kitap (300 cilt) bulunan bu kütüphanede Muhammed Pârsâ'ya ait iki kitap bulunmaktadır. Kitaplardan biri (8. satır 35. sırada) "Risâle-i Hâce Muhammed Pârsâ" isminde olup tek cilttir. Diğerinin ise (10. satır 45. sırada) "Hâce Muhammed Pârsâ Risâlesi" şeklinde Türkçe olarak kaydedildiği görülmektedir. Bunun Pârsâ'nın hangi eseri olduğu net olmasa da *Faslü'l-hitâb* olduğu tahmin edilebilir. Zira bilindiği gibi bu eseri Umur Bey'in kendisi tercüme ettirmişti. Demek ki eserin hem Farsça aslı hem de tercümesinin bir nüshası bu kütüphanede bulunmaktadır. Kayıttaki 'risâle' ifadesinden eserin *Risâle-i Kudsiyye* olduğu ve bunun da tercüme edildiği düşünülebilir. Ancak bu eserin böyle bir nüshası şu ana kadar bilinmediği ve görülmediği için bu ihtimâl teyit edilememektedir. Nitekim *Risâle-i Kudsiyye*'nin tercümesinin çok daha sonraları Salâhî Uşşâkî tarafından yapıldığı bilinmektedir. Bir başka husus da şudur ki bu kadar erken bir dönemde Muhammed Pârsâ'nın eserlerinin buralara kadar ulaşması nasıl mümkün olmuştur? sorusu akla gelmektedir. Bazılarınca zayıf kabul edilse de (Emecan, "Timurtaş Paşa", 41/186) kaynaklarda zikredilen bir rivayet bunun cevabı olabilecek nitelikte görülmektedir. O da Timur ile Yıldırım Bayezid arasında meydana gelen ve Timur'un galip geldiği 1402'deki Ankara Savaşı'ndan sonra babasıyla birlikte Umur Bey'in Timur tarafından esir alındığına dair bir rivayettir [Keskin, "Umur Bey Taş Vakfıyesi", 122'den naklen Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, haz. Hüseyin Algül vd. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2009), 4/194]. Umur Bey'in ne kadar süreyle esir tutulduğu, Timur'un kendisiyle birlikte onu Semerkand'a götürüp götürmediği ve bu esaretten ne zaman kurtulduğu net olarak bilinmemektedir. Ancak daha sonra Umur Bey'i Mûsâ Çelebi'yle (ö. 816/1413) birlikte Mehmed Çelebi'ye (ö. 824/1421) karşı taht mücadelesinde görsek de [Hoca Sâdeddîn Efendi, *Tâcü'l-tevârih* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279/1862), 1/271; Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Solakzâde Tarihi* (İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1297/1880), 122] Mehmed Çelebi tahta geçince kendisi tarafından cami vb. yerlere vakıf temini için daha önce kaybedilen bazı yerleri ele geçirmek üzere görevlendirildiğine (Hoca Sâdeddîn Efendi, *Tâcü'l-tevârih*, 1/296) şahit oluyoruz. Bu itibarla şayet söz konusu rivayet doğruysa ve Umur Bey'in Timur tarafından Semerkand'a götürüldüğünü de varsayarsak Muhammed Pârsâ'ya ait bu eserin dönüşte Umur Bey tarafından getirildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca bu varsayımdaki bir değişken de *Faslü'l-hitâb*'ın yazılış tarihidir. Umur Bey'in en az Timur'un vefatına (1405) kadar orada kaldığı düşünülürse mezkûr eserin de bu tarihe dek yazılmış olması gerekir. Yanı sıra yukarıda Saîd Nefîsî'ye atıfla verilen 812/1409 tarihini de bu varsayımın dışında tutmalıyız. Aksi takdirde bu eserin bu yolla geldiği faraziyesi geçerli olmaz. Yukarıda adı geçen vakfiye dışında Umur Bey ve kütüphanesiyle ilgili geniş bilgi için bk. Yüksel, "Kara Timurtaş-Oğlu Umur Bey", 134-147; Tim Stanley, "The Books of Umur Bey", *Muqarnas* 21 (2004), 323-331; İsmail E. Erünsal, "Umur Bey Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/159-160; Keskin, "Umur Bey Taş Vakfıyesi", 121-151.

28 Mûsâ b. Hüseyin İznîkî, *Terceme-i Faslü'l-hitâb* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 1563), 4a; ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1260; Bağdatlı İsmail Paşa Babanzâde, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, haz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal vd. (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1955), 2/480; Bursalı Mehmed Tâhir, "Mûsâ b. Hacı Hüseyin İznîkî", *Türk Yurdu* 6/10 (1330 R/1914), 2330; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1915), 2/13-14; Hikmet Özdemir, *Mûsâ b. Hâcî Hüseyin el-İznîkî: Hayatı ve Eserleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk-İslâm Edebiyatı, Doktora Tezi, 1980), 115-118.

Kâsım b. Abdullah'ın eliyle istinsah edilen nüshasının üzerinde akademik bir çalışma yapılmıştır. Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma -eserin bütünü için yapıldığı zannedilse de-²⁹ tercümenin tamamını kapsamamaktadır. Nitekim tezi hazırlayan Murat Küçük, çalışmanın girişinde 261 (261b) varaklık³⁰ tercümenin ilk 100 varağını (100b) konu edindiğini belirtmiştir.³¹ Öte yandan İznîkî'nin yaptığı bu tercümenin de *Faslü'l-hitâb*'ın tamamını kapsamadığı görülmektedir. Nitekim eserin tahkikli baskısına göre 542. sayfaya kadar yer yer atlanarak yapılan tercüme düzenli olarak devam etmektedir. Ancak geride kalan yaklaşık 160 sayfalık son kısmın tercümesinin yapılmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca vr. 255a'dan sonraki birkaç varaklık kısmın da eserin muhtelif yerlerinin çevirisi olduğu görülmektedir.³²

İznîkî'nin yaptığı bu tercümenin haricinde bir başka Türkçe çeviriden daha bahsedilmektedir. Söz konusu tercümenin Tâhir b. Nebî er-Ruhâvî'ye (18. yy.) ait olduğu ve bir nüshasının da Beşiktaş Yahya Efendi Dergâhındaki kütüphanede³³ bulunduğu öne sürülmüştür.³⁴ Ancak tüm araştırma ve çabalarımıza rağmen bu tercümeyle rastlamadık. Bununla birlikte bahsi geçen kütüphanede söz konusu iddiayı haklı çıkarabilecek bazı kayıtlar da yok değildir. Meselâ bunlardan biri 2328 envanter numarasıyla Süleymaniye YEK Hacı Mahmud Efendi (Yahya Efendi Dergâhı) bölümündeki *Faslü'l-hitâb* isimli kayıttır. Muhtemelen yanlışçı olan da bu hatalı kayıttır. Oysaki bu nüsha, Bursevî'nin 1220/1806 istinsah tarihli Türkçe *Kitâbü'l-Hitâb*'ından başka bir şey değildir. Diğeri de yine aynı kütüphanede bulunan 4765 numaralı kayıttır. Bu ise Tâhir Ruhâvî'nin 1122/1710 tarihinde bazı ilavelerle Arapçadan tercüme ettiği ve yedi fasıldan oluşan *Câmi'u'l-âyât ve hitâbu şâmihi'l-beyyinât* isimli kitabıdır. Mezkûr eserin giriş sayfasının en tepesinde (vr. 1b) “Hâzihi tercemetü's-Seyyid Tâhir, Kitâbü fasli'l-hitâb ve tevârih-i mufassal” ifadeleri yer almaktadır. Dolayısıyla Ruhâvî'ye ait Türkçe bir eser olmakla birlikte buradaki “Faslü'l-hitâb” ifadesinin böyle bir yanlışçıya sebebiyet vermiş olması muhtemeldir.

Ruhâvî'ye aidiyeti isbât edilmiş çevirinin herhangi bir nüshasına şu ana kadar rastlanılmamışsa da Âtîf Efendi YEK'te yer alan isimsiz bir tercümenin ona ait olabileceği belirtilmiştir.³⁵ Kütüphane kaydı İznîkî'ye nisbetle verilen nüsha üzerinde yaptığımız incelemeye göre bu tercüme, İznîkî'nin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesindeki nüshasından çok farklı olup hem muhtasardır hem de fazlalıklarla doludur.³⁶

Yukarıda zikredilen çevirilerin dışında *Faslü'l-hitâb*'ın bir başka Türkçe çevirisinin daha bulunduğu iddia edilmiştir. Bazı kaynaklar bu tercümenin İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) tarafından yapıldığını ileri sürmüşlerse de bu nisbette bir yanlışlık olmalıdır.³⁷ Zira söz konusu nisbeti yapan Alman şarkiyatçı Carl Brockelmann'ın (1868-1956) kaydettiği bilgilere bakıldığında bunun bir yanlış anlamadan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yani Brockelmann'ın aktardıklarına göre ilgili eser, Köprülü YEK Mehmed Asım Bey bölümünde 181 envanter numarasıyla kayıtlı bulunan Bursevî'nin 1256/1840 tarihli matbu *el-Hitâb*

29 bk. Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 226, dip. 238; Abdülhamit Birişik, “Osmanlı'nın Genişleme Döneminde İznik Yöresinde Tefsir Çalışmaları ve Mûsâ İznîkî”, *Uluslararası İznik Sempozyumu*, haz. Ali Erbaş vd. (İznik: İznik Belediyesi Kültür Yayınları, 2005), 422; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Mûsâ İznîkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/219.

30 Mûsâ b. Hüseyin İznîkî, *Terceme-i Faslü'l-hitâb* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 1563), 1b-261b.

31 Murat Küçük, *Mûsâ bin Hacı Hüseyin İznîkî Terceme-i Faslü'l-hitâb (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), V, XVII.

32 Örnek için bk. İznîkî, *Terceme-i Faslü'l-hitâb* (Türkçe Yazmalar, 1563), 28a-34a, 37a-38a, 235a-240a, 240a-245a, 250a-255a; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 55-78, 88-98, 464-494, 494-510, 524-542.

33 1940 yılında Süleymaniye'ye bağlanan bu kütüphaneye ait kitaplar Hacı Mahmud Efendi bölümüne kayıtlıdır.

34 bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 3/83; İbrahimoğlu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri*, 204.

35 bk. Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend*, 226, dip. 238.

36 Yazmanın hacmi ve muhtevası incelendiğinde bunun baştan sona tam bir tercüme olmadığı rahatlıkla görülecektir. Nitekim söz konusu yazma, tahkikli baskıya göre 121. sayfada bitmektedir. bk. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 1-121; krş. *Terceme-i Faslü'l-hitâb*, (İstanbul: Âtîf Efendi YEK, Âtîf Efendi, 1388), 1b-113a. Ayrıca Topkapı Sarayı Kütüphanesinde İznîkî'ye nisbetle tercüme gibi duran bir kayıt bulunsu da [(İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, 1272), 1b-309b] el yazma nüshası üzerinde yapılan incelemeye göre eserin bir tercüme olmayıp *Faslü'l-hitâb*'ın kendisi olduğu görülmüştür.

37 bk. Brockelmann, *GAL: Supplementband*, 2/283.

(*Kitâbü'l-Hitâb*) adlı Türkçe yapıtıdır. Ancak isim benzerliğinden ötürü *Faslü'l-hitâb* ile karıştırılmış ve onun bir tercümesi zannedilmiştir.

Faslü'l-hitâb'ın Arapça tercümesi Emîr Pâdişâh³⁸ tarafından yapılmıştır. Ali Hüsrevoğlu³⁹ da eseri günümüz Türkçesine çevirmiştir.⁴⁰

3. FASLÜ'L-HITÂB'IN ŞERHLERİ

Faslü'l-hitâb üzerinde yapılmış bazı hâşiyeler/şerhler bulunmaktadır. Eser üzerinde yazılan hâşiyelerden biri Mu'înüddîn Muhammed b. Mahmûd Dihdâr Şîrâzî Fânî'ye (ö. 1016/1607) aittir. İranlı araştırmacı Saîd Nefîsî (1895-1966), bu kişinin Ahmed Dihdâr diye meşhur olan Hâce Ahmed Fânî Şîrâzî Dihdâr olduğunu

38 Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Emîr Pâdişâh'ın asıl adı Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekki'dir. Hanefî fakihî olan Emîr Pâdişâh Horasan'da doğmuş, Buhara'da tahsilini tamamlamış, Mekke'de yaşayıp Meşhed'de vefat etmiştir. Emîr Pâdişâh, Pârsâ'ya ait bu eserin tercümesini vefat ettiği sene (987/1579) Mekke'de tamamlamıştır. Nitekim aşağıda sözü edilen ilk üç nüshanın tamamında bu tarih, yazmanın son varlığında 7 Recep 987 (30 Ağustos 1579) olarak kayıtlıdır. bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1260; Âgâ Bozorg Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a* (Beyrut: Dâru'l-Advâ, 1403/1983), 4/213; Ferhat Koca, "Emîr Pâdişâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/143-144; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkah Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları* (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 268-269.

Arapça tercümenin tesbit edebildiğimiz yazma nüshaları şunlardır: (İstanbul: Süleymaniye YEK, Fatih, 2752), 1b-161a; (İstanbul: Süleymaniye YEK, Damat İbrahim Paşa, 737), 1b-137a; (İstanbul: Süleymaniye YEK, Murad Molla, 1250), 1b-129b; (Manisa: Manisa YEK, 1109), 1b-227b. Bunlardan Fatih nüshasının üzerinde yazılı olan eser adı kütüphane kaydındaki farklı olarak "Ta'ribü Faslî'l-hitâb" şeklindedir. Murad Molla nüshasının üzerinde bulunan isim ise "Tercemetü Faslî'l-hitâb" şeklindedir. Eserin künyesinin yazılı olduğu zahriyede Muhammed Pârsâ ile ilgili birtakım bilgiler verilmiş ve ismi hatalı bir imlayla "Hâce Muhammed Pâdişâh" olarak kaydedilip evliyâ-i kirâmdan meşhur Hâce Ubeydullah'ın neslinden olduğu belirtilmiştir. Murad Molla nüshasının girişinde kayıtlı olan ve bir kısmına az önce dikkat çektiğimiz bilgilerin tamamı aynıyla Damat İbrahim Paşa nüshasında da yer alır. Öte yandan Arapça tercümelerin mevcut tüm nüshalarının aynı şekilde başlayıp bittiği ve eserin Farsça aslının tahkikli baskısıyla yapılan karşılaştırmada bazı ifadelerin atlandığı görülse de başından sonuna kadar kitabın tam bir şekilde tercümesinin yapıldığı tarafımızdan tesbit edilmiştir. Ayrıca Manisa nüshasının ismi yazmanın ilk varlığında "Kitâbü Tercemeti Faslî'l-Hitâb" şeklindedir. 1024/1615 tarihinde istinsah edilen eserin kütüphane kaydındaki ismi "Ta'ribü fusûlî'l-hitâb" olup yanlışlıkla Emîr Hüsrev Dihlevî'ye (ö. 725/1325) nisbet edilmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu nüshanın sonunda tercümenin 7 Recep 787 (7.7.787/14.08.1385) tarihinde Kâbe'nin karşısında yazılarak tamamlandığı ifade edilmiştir. Oysaki bu tarih, mezkûr diğer nüshalarda 987/1579 olarak geçmektedir. Bu bir istinsah hatası olmalıdır.

39 Muhammed Pârsâ, *Tevhîde Giriş: Faslü'l-hitâb Tercemesi*, çev. Ali Hüsrevoğlu (İstanbul: Erkam Yayınları, 1988). Yeni bir baskısının daha yapıldığı (İstanbul: Erkam Yayınları, 2021) görülen bu tercüme hem çeviri açısından hem de muhteva bakımından birçok noksanlıklarla mâlûldür. Bu durum aynı zamanda başkalarının hataya düşmelerine, hata yapmalarına da sebebiyet vermektedir. Söz gelimi Hamid Algar, erken dönem Nakşibendî geleneğinde İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) izlerini aradığı makalesinde bu çeviriden "mükemmel bir tercüme" şeklinde söz ederek eserden bir alıntı yapmaktadır. bk. Hamid Algar, "İlk Dönem Nakşibendî Geleneğinde İbn 'Arabî'nin Düşüncelerinin İzleri", çev. Salih Akdemir, *İslâmî Araştırmalar* 5/1 (Ocak 1991), 4-5. Yapılan bu alıntıya bakılırsa mütercim, "Sonra şeyh Ebû Bekir b. İshak, *Me'âni'l-ahbâr*'ın 6. faslının 560. babında mürîd-i vâsılın faydalanacağı hükmü şer'î ve ilahî bir vasiyet olarak *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'den şöyle nakleder..." diyerek Muhammed Pârsâ'nın adı geçen müellifin mezkûr eseri üzerinden *Fütûhât*'tan alıntı yaptığını kaydetmiştir (s. 592). Oysaki çevirinin alıntılanan kısmında bazı hatalar vardır. Bu çeviriye gereğinden fazla güvendiği anlaşılan Hamid Algar da buradaki bilgileri aynen aktararak mütercimin hatalarını farkında olmadan tekrar etmiştir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki çeviride bahsi geçen eser ve müellifin metnin orijinalinde karşılığı yoktur. krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 684-685. Haddizatında mütercimin Ebû Bekir b. İshak'ın *Me'âni'l-ahbâr*'ına nisbetle verdiği alıntı aslında bizzat *Fütûhât*'ın ifadeleridir. krş. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, thk. Abdülaziz Sultan el-Mansûb (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2010), 1/69. Aynı şekilde söz konusu müellif, *et-Ta'arruf* adlı eseriyle tanınan ünlü sûfî Kelâbâzî'dir (ö. 380/990). Sözü edilen eser de onun tasavvuf, ahlak vb. konularda derlediği hadisleri şerh ettiği *Me'âni'l-ahbâr (Bahrü'l-fevâ'id)* isimli eseridir. Görüldüğü üzere çeviride yer verilen eser, İbnü'l-Arabî'den tam 258 yıl önce yaşamış bir sûfîye aittir. Dolayısıyla Kelâbâzî'nin İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât*'ından alıntı yapması tarihen imkansızdır.

Bunun haricinde tahkikli baskıyla karşılaştırıldığında 98-103, 390-392, 397-400, 472-477, 512-530, 580-587, 595-602, 613-620, 644-654 ve 678-687. sayfalar arasındaki kısmın tercümede (s. 129-130, 433-434, 436-437, 495-496, 524, 550, 556-557, 564, 577 ve 591-592) yer almadığı tesbit edilmiştir. Burh kıssasının anlatıldığı bölümün bir kısmı (s. 60), çok garip ve metinle uyumsuz bir şekilde tercüme edilmiştir (s. 85). Ayrıca tercümede yapılan başlıklandırmalar da içeriği yeterince yansıtmamaktadır. Yine bu eksik hâliyle tercümenin birçok akademik çalışmada referans verildiği görülmektedir. Tüm bu gerekçelerden hareketle *Faslü'l-hitâb*'ın günümüz Türkçesine sağlıklı bir şekilde yeniden tercüme edilmesinin elzem olduğu düşünülmektedir.

40 İbrahimoğlu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 204.

kaydetmektedir.⁴¹ Fakat Nefisî'nin verdiği bilgilere bakılırsa bu kişi, *Faslü'l-hitâb*'ın yanı sıra *Gülşen-i Râz*⁴² ve *Nefehâtü'l-üns*⁴³ gibi eserler üzerine hâşiye yazan Muhammed Dihdâr'dan başkası değildir. Zira isimdeki Ahmed dışında, verilen bilgilerde herhangi bir farklılık yoktur. Aklî ve naklî ilimlerde zamanın sûfi bilginlerinden biri olan ve Hindistan'da hüküm süren Âdilşâhîler devrinde (1489-1686) yaşayan Muhammed Dihdâr bir süre Şâh Fethullah'a talebelik yaptıktan sonra Şeyh Hasan Necefî'nin müridleri arasına katılmıştır. Çok sayıda eseri ve şiirleri bulunan Muhammed Dihdâr'ın bazı risâleleri İran'da neşredilmiştir.⁴⁴

Muhammed Dihdâr'ın *Faslü'l-hitâb* üzerine yazdığı şerhin bir nüshası Taşkent'teki (Özbekistan) Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴⁵ Bu nüshanın ilk varacağının eksik olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki varacağın hemen ilk satırlarında şârihin ismi açık bir şekilde Muhammed Dihdâr olarak geçmektedir. Şârih, önce asıl metnin birkaç satırını veya kısa bir bölümünü vermekte, ardından yaptığı iktibasın şerhine geçmektedir. Şerhi bazen uzun bazen de kısa tutan şârih, yer yer atlamak sûretiyle birtakım alıntılar yaparak *Faslü'l-hitâb*'ı başından sonuna kadar şerh etmektedir. Keza şârih, müellifin şerh ettiği ifadelerini kırmızı mürekkeple yazdığı (قوله) ile (انتهى) sözcükleri arasında vermekte, böylece şerh ile metnin karışmasını engellemektedir.

Eserin baş tarafında yer alan mukaddimede (vr. 1a-3a) şârih; Muhammed Pârsâ'nın şahsiyetinden, fitrî kabiliyetinden, sohbetlerinin herkes tarafından gördüğü ilgi ve rağbetten bahsetmektedir. Pârsâ'nın sözlerini şerh etmek için *Faslü'l-hitâb*'ı mütalaa ettiğini ve muhtevasını yeterli gördüğünü ifade etmektedir. Şerhi yazarken tek ölçüsünün şeriata uygunluk olduğunu belirtmektedir.

Eserin baş tarafı (vr. 1a):

محمود خواجه سراجہ هست و بود حاصل بازار نما و نمود محمد المصطفی صلی اللہ علیہ و سلم و آلہ و صلوة خالد ما دام الخلود و بر اہل بیت طاہرین و اصحابش کبرای دین باد. اما بعد چنین گوید حاشیہ نشین بساط گفتار تازندہ از کون سوار نقش دیوار محمد دہدار عفی اللہ تعالی عنہ بحرمة الإبرار کہ چون خارخار پندار کیک شلوار بشریت شدہ...

Son kısmı (vr. 214a):

... و رجا از اہل فضل و زکا واثقتست کہ بعد از اغماض و اصلاح اغلاط و خطایا اگر از سخنی ذوقی یابند این محروم را صلہء دعایی فرستند و الحمد لله رب العالمین و صلی اللہ علی خیر خلقہ محمد و آلہ و صحبہ و علی اخواتہ من النبیین و الاولیاء و الصالحین اجمعین. تم

Faslü'l-hitâb'ın bundan başka iki şerhinden daha söz edilmektedir. İran'da hazırlanmış bir el yazması katalogunda kaydedildiğine göre bu şerhlerden biri, Mirza Bâbâ Şîrâzî olarak bilinen Ebu'l-Kâsım b. Abdünnebî'ye (1212-1286/1797-1869) aittir. *Faslü'l-hitâb* üzerine yazılan bu şerh mârifetullahı konu edinmiştir. Diğeri ise küçük bir şerh olup isimlidir.⁴⁶

41 Nefisî, *Târîh-i Nazm u Nesr*, 1/655-656.

42 Aslında onun yazdığı hâşiye tam olarak *Gülşen-i Râz*'ın bir hâşiyesi değildir. Şöyle ki Nurbahşiyye tarikatına mensup Şem-seddîn Muhammed b. Yahyâ el-Lâhîcî'nin (ö. 912/1506) yazdığı ve *Gülşen-i Râz* üzerine yapılmış en başarılı şerhlerden biri olarak kabul edilen *Mefâtîhu'l-i'câz fi şerhi Gülşen-i Râz* isimli hâşiye, Muhammed Dihdâr tarafından *Îcâzu mefâtîhi'l-i'câz* ismiyle telhis yapılmıştır. Dolayısıyla onun yaptığı iş bir hâşiye faaliyeti olmamaktadır. bk. Nefisî, *Târîh-i Nazm u Nesr*, 1/319; Abdülbaki Gölpinarlı, "Önsöz", *Gülşen-i Râz*, mlf. Mahmûd Şebüsterî (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 14-15; Abdülbaki Gölpinarlı, *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967), 1/271.

43 bk. Mahmûd Âbidî, "Mukaddime", *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*, mlf. Nûreddîn Abdurrahman Câmî (Tahran: İntişârât-ı İttılâât, HŞ 1373/1994), 48.

44 Muhammed Hüseyin Ekberî Sâvî, "Mukaddime", *Resâil-i Dihdâr*, mlf. Muhammed b. Mahmûd Dihdâr Şîrâzî (Tahran: Neşr-i Nokta, HŞ 1375/1996), 10-16. Nâşir, esere yazdığı önsözde müellifin hayatı, fikirleri ve neşrettiği on bir risâle ve içerikleri ile nüshaları hakkında etraflıca bilgiler vermektedir (s. 9-42). Eserleri için ayrıca bk. Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân* (Tahran: İntişârât-ı Firdevs, HŞ 1369-1370/1990-1991), 5(1)/225-227, 5(3)/1464.

45 Muhammed Dihdâr, *Şerh-i Faslü'l-hitâb* [Taşkent: Özbekistan Fenler Akademisi (Ebû Reyhân el-Bîrûnî) Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, 10896], 1a-214b.

46 bk. Mustafa Dirâyeti, *Fihristgân-ı Nushahâ-yi Hattî-yi İrân* (Tahran: Sâzmân-ı İsnâd ve Kitâbhâne-i Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân, HŞ 1391-1394/2012-2015), 20/227.

4. FASLÜ'L-HITÂB MÜELLİFİNİN ŞİİLİKLE İTHAM EDİLMESİ

Faslü'l-hitâb'da Ehl-i beyt ve on iki imamla ilgili övgü ifadeleri ve onlardan aktarılan çeşitli rivayetler yer almaktadır.⁴⁷ Ayrıca ilk dönem Şîî hadis ve fıkıh bilginlerinden Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan el-Kummî'den (ö. 290/903) bahsedilmekte ve ondan birtakım rivayetler nakledilmektedir.⁴⁸ Başta Ehl-i beyt hakkındaki rivayetler olmak üzere bu vb. hususlardan dolayı bir kısım Şîî araştırmacılar Muhammed Pârsâ'yı Şîîliğe mütemâyil biri olarak göstermektedirler.⁴⁹ Hatta bazıları, Ehl-i beyt ile ilgili *Faslü'l-hitâb*'dan alıntı yapan eserler⁵⁰ üzerinden onun Şîî olduğu iddiasını desteklemeye çalışmaktadırlar.⁵¹ Ancak *Faslü'l-hitâb*'da Şîa mezhebine muhalif çok sayıda mâlûmatın yer almış olması bu iddiayı çürütmekte ve daha ilk dönemlerden itibaren Şîî ulemâ tarafından bu bilgiler ihtiyatla karşılanmaktadır.⁵² Hatta kimi Şîî yazarlara göre Nakşbendîliğin en belirgin husûsiyeti sünneti ihyâ etmek ve şeriatı korumaktır. Bu da Ehl-i sünnet'e sıkı sıkıya bağlılığı göstermektedir. Öyle ki Muhammed Pârsâ'nın eserlerinde bu tarîkatın izleri yoğun olarak görülmektedir. Yani onların nazarında Pârsâ'nın bu çerçevede kaleme aldığı eserlerin esas maksadı; tartışmalı meselelerin üstünü örtmek, zâhiren Sünnî akîdeye muhalif olan hususlardan kaçınmak ve tasavvuf ile Şîîliği uzlaştırma gayretlerinin önüne geçmektir.⁵³ Son tahlilde Muhammed Pârsâ'nın Ehl-i beyt'e muhabbetinin bulunduğu fakat kesinlikle Şîî olmayıp bilakis Sünnî-Hanefî⁵⁴ olduğu müsellemidir.⁵⁵

47 Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 460-468, 470-473, 482-489, 504-512, 536-600, 602-605, 619-628, 652-654.

48 Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 620-624.

49 Bu hususta Muhammed Pârsâ ile *Faslü'l-hitâb* ve *Risâle-i Kudsiyye* isimli eserlerinin *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a* adlı Şîî bir kaynakta zikredilmiş olması oldukça dikkat çekicidir. bk. Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 16/232-233, 17/50. Burada ayrıca *Faslü'l-hitâb*'ın 874/1469 tarihli Dımaşk nüshasından bahsedilmektedir.

50 Bahsedilen bu eserlerden biri, Seyyid Süleymân b. İbrâhîm el-Kundûzî el-Belhî'nin (1220-1294/1805-1877) *Yenâbî'u'l-mevedde* adlı kitabıdır. Süleyman Belhî, muhtelif kaynaklarından Ehl-i beyt hakkındaki rivayetleri derleyerek *Yenâbî'u'l-mevedde* isimli eserini telif etmiştir. Arapça olarak yazılan ve 9 Ramazan 1291/20 Ekim 1874 tarihinde tamamlanmasına rağmen müellifin ölümünden sonra ilk defa 1301/1884 yılında İstanbul'da basılan kitabın 65. bölümü, tamamen *Faslü'l-hitâb*'ın ilgili konularından iktibas edilmiştir. Toplamda yüz bab olup birkaç defa basılan, tahkik (Kum HŞ 1375/1996) ve tashih edilerek de neşredilen (Beyrut 1418/1997) *Yenâbî'u'l-mevedde*'nin ilk yarısı, *Delilleriyle Ehl-i Beyt'e Meveddet-I* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir (İstanbul 2018). bk. Süleymân b. İbrâhîm el-Kundûzî el-Belhî, *Yenâbî'u'l-mevedde*, nşr. Muhammed Tâhir Tebrîzî, (İstanbul: Matba'atü's-Şeriketi'l-İrânîyye, 1302/1885), 368-388; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 506-681. Bunun dışındaki eserleri yazma hâlinde olan Seyyid Süleymân'ın hayatı hakkında ilginç bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu husustaki en temel veriler, kendisi ve ailesiyle ilgili birtakım belgelerden ve mektuplardan oluşan ve gün yüzüne yeni çıkarılıp neşredilen *Defter-i Kuyûdât* isimli mecmuaya dayanmaktadır. Oğlu Seyyid Burhâneddin ile onun oğlu Muhammed Mûsâ tarafından asıllarından istisnah edilerek hazırlanan 1346/1927 tarihli bu kayıtlara göre Süleymân Belhî, ailesi ve üç yüz kadar müridiyle 1853'te Belh'ten ayrılarak Irak üzerinden Anadolu'ya gelmiş, bir müddet Konya ve Bursa'da kaldıktan sonra 1861'de İstanbul'a ulaşmıştır. Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) tâlimatıyla iyi karşılanan Belhî, 1867'de Meclis-i Meşâyih tarafından Eyüp'teki Şeyh Murad Buhârî Tekkesi'ne tayin edilmiştir. Belh'ten ayrılmadan önce Hanefî mezhebine mensup bir Sünnî olduğu ve Nakşbendî-Müceddidî hilafetinin bulunduğu belirtilen Seyyid Süleymân, söz konusu yolculuğu sırasında Irak'tayken tanıştığı Seyyid Muhammed Takî Tabâtabâî'nin etkisiyle İmâmiyye Şîası'nı benimsemiştir. Tabâtabâî'yle mektuplaşmasında ondan teberrâ, tevellâ ve takıyye gibi tavsiyeler alan Süleymân Belhî'nin Şîî olduğu ölümünden sonra anlaşılması olmalıdır. Zira *Yenâbî'u'l-mevedde* isimli eserinin basımı için Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin verdiği 1296/1879 tarihli ruhsatnamede kitabın üzerine "Ulemâ-i İsnâaşiyye'den Şeyh Süleymân el-Hüseyinî el-Belhî'nin eseridir." ibaresinin yazılması şartı getirilmiştir. bk. Muhammed Tâhir Tebrîzî, "Nâşirin Notu", *Yenâbî'u'l-mevedde*, mlf. Süleymân b. İbrâhîm el-Kundûzî el-Belhî (İstanbul: Matba'atü's-Şeriketi'l-İrânîyye, 1302/1885), 1-2; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), 181-182; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1953), 401, dip. 19; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 25/290; Seyyid Burhâneddin Belhî, *Defter-i Kuyûdât: [Belhî Ailesine Ait Özel ve Resmî Yazışmalar]*, haz. Aliye Uzunlar – Arzu Meral, (İstanbul: Revak Kitabevi, 2017), 3-22, 86-91, 197, 275-283, 289. Ayrıca bk. Seyyid Burhâneddin Belhî, *İkinci Defter-i Kuyûdât: [Belhî Ailesine Ait Özel ve Resmî Yazışmalar]*, haz. Aliye Uzunlar – Arzu Meral, (İstanbul: Revak Kitabevi, 2022), 7-104.

51 bk. Celil Misgernijâd, "Hâce Muhammed-i Pârsâ", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm* (Tahran: Dâiretü'l-Ma'ârif-i İslâmî, HŞ 1379/2000), 5/387-388; Muhammed Kerîmî Zencânîas, "Hâce Muhammed-i Pârsâ", *Dâiretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî* (Tahran: Merkez-i Dâiretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, HŞ 1396/2017), 23/38; Takî Ejeî – Gulâmabbâs Sâib, "Kitâb-ı Tahkîkât Ez Hâce Muhammed Pârsâ ve Ârâ-yi İrfânî vü Kelâmî-ye", *Edebiyât-ı İrfânî-î Dânişgâh-ı ez-Zehrâ* 11/20 (HŞ 1398/2019), 166.

52 Gıyâseddin b. Hümâmüddin Hândmîr, *Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî (Tahran: İntişârât-ı Kitâbîfurûşî-î Hayyâm, HŞ 1380/2001), 4/5; Muhammed İbrâhîm Halîl, "Hâce Muhammed-i Pârsâ ve Pesereş Hâce Ebû Nasr-i Pârsâ", *Âryânâ* 2/9 (HŞ 1323/1944), 40; Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Nesr*, 1/281; Abdülhüseyin Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-ı Habîbü's-siyer* (Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, HŞ 1379/2000), 115-116.

53 Mehdî Tedeyyün, "Hâce Muhammed Pârsâ ve Şerh-i Fusûsü'l-hikem", *Neşr-i Dâniş* 9/2 (HŞ 1367/1989), 43-44.

54 Pârsâ'nın bu eserinden yola çıkarak ilgili hususta oldukça yüzeysel bir tebliğin hazırlandığı görülmektedir. bk. Masudhan İsmailov, "Hâce Muhammed Pârsâ'nın 'Faslü'l-hitâb' Eseri: Hanefîlik ve Mâtürîdîliğe Tasavvufî Bakışlar", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017), 1/512-515.

55 Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahimoğlu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 443-444.

5. FASLÜ'L-HİTÂB'DAN YARARLANANLAR

Yazma nüshalarının dünyanın farklı noktalarında bulunması, Türkçe ve Arapça gibi dillere tercüme edilmesi *Faslü'l-hitâb*'ın tasavvuf çevrelerinde⁵⁶ çok tutulduğunu ve eserden çokça faydalandığını gösterir. *Faslü'l-hitâb*'dan istifade edenler arasında şu isimleri sayabiliriz:⁵⁷

1. *Nefehâtü'l-üns* isimli eserinde Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492)⁵⁸
2. Câmî hakkında hazırladığı *Makâmât*'ında onun müridi ve talebesi Abdülvâsi' Nizâmî Bâharzî (ö. 909/1504)⁵⁹
3. *Nefehât*'ın mütercimi olan Lâmi'î Çelebi (ö. 938/1532)⁶⁰
4. *Reşehât* müellifi Fahreddîn Ali Safî (ö. 939/1532-1533)⁶¹

56 Meselâ Ubeydullah Ahrâr'ın sohbetlerinde bu eserden istifade ettiği anlaşılmaktadır. bk. Mîr Abdülevvel Nişâbüri, "Mel-fûzât-ı Ahrâr", *Ahvâl ve Sohenân-ı Hâce 'Ubeydullâh Ahrâr*, mlf. Ârif Nevşâhî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, HŞ 1380/2001), 166-167, 172.

57 İbrahimoğlu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 193-200, 204-205.

58 *Faslü'l-hitâb*, Mahmûd Âbidî tarafından *Nefehât*'ın kaynaklarından biri olarak gösterilmektedir. bk. Âbidî, "Mukaddime", 27; Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 17, 122; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 78, 172, 384. Aynı şekilde Mahmûd Âbidî, Câmî'nin *Menâsik-i Hac* isimli eserinin bir bölümünün *Faslü'l-hitâb*'dan iktibas edildiği belirtmektedir. bk. Âbidî, "Mukaddime", 13; Mahmûd Âbidî, "Ta'likât", *Tekmile-i Nefehâtü'l-üns (Şerh-i Ahvâl u Âsâr-ı Câmî)*, mlf. Radiyyüddîn Abdülgafûr Lârî (Tahran: Merkez-i Pijû-hişî-yi Mîrâs-ı Mektûb, HŞ 1396/2017), 158-159. Câmî, yaptığı tartışmalarda Pârsâ'nın bu eserini referans olarak göstermiştir. Bk. Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 102; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 262. Ayrıca *Faslü'l-hitâb* Câmî'nin *Şevâhidü'n-nübüvve* isimli eserinin de kaynaklarından biridir. Eserin tercümesi Lâmi'î Çelebi tarafından yapıldığı için bu konudaki bilgi ilgili yerde verilmiştir.

59 bk. Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 102, 196-170; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 262, 525.

60 Lâmi'î'nin sıkça istifade ettiği eserlerden birisi *Faslü'l-hitâb*'dır. bk. Songül Karaca, *Lâmi'î Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn (Nefehâtü'l-üns Tercümesi): İnceleme, Tenkitli Metin, Sözlük, Dizin* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 153, 172, 174. Ayrıca Lâmi'î Çelebi'nin *Nefehât Tercümesi*'ndeki ilavelerinde Muhammed Pârsâ'nın bu eserden yaptığı iktibaslar için bk. Mahmûd b. Osman Lâmi'î Çelebi, *Terceme-i Nefehâtü'l-üns* (İstanbul: Dârü't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1270/1854), 25-33, 37-40; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 366-373, 663-679. Verilen sayfa aralıklarından ilki, aslında *Faslü'l-hitâb*'ın bir bölümü olmasına rağmen başka bir esermiş gibi Pârsâ'ya nisbet edilen *el-Kelimâtü'l-müte'allika bi'l-Hadîr ve İlyâs* adlı risâleyle dikkat çekici bir biçimde birebir örtüşmektedir. Başka bir alıntı için yine bk. Lâmi'î Çelebi, *Terceme-i Nefehât*, 169, 199, 200-202, 457; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 58, 74, 88-92. Tercümenin mihuvâtlarındaki alıntılar için bk. Karaca, *Lâmi'î Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn*, 1457, 1474, 1477, 1497, 1534-1535. Diğer alıntılar için bk. Mahmûd b. Osman Lâmi'î Çelebi, *Kitâb-ı İbret-nümâ* (İstanbul: y.y., 1273/1857), 32-34; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 366-368. Lâmi'î Çelebi'nin bu eseri yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Sâlih Gülerer, *Bursalı Lâmi'î Çelebi İbret-nümâ (İnceleme-Metin)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988). Keza başka eserlerinde de Lâmi'î Çelebi'nin *Faslü'l-hitâb*'dan istifade ettiği görülmektedir. bk. Mahmûd b. Osman Lâmi'î Çelebi, *Terceme-i Şevâhidü'n-nübüvve* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293/1876), cüz 5/29, cüz 6/3, 13; Erdem Can Öztürk, *Lâmi'î Çelebi'nin Şevâhidü'n-nübüvve Tercümesi (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)* (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 46, 104-105, 120, 411, 441, 450; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 381-394. *Faslü'l-hitâb*, Lâmi'î'nin *Maktel*'inde ismi en çok geçen (üç) ve zikredilen tek eserdir. bk. Harun Arslan, *Lâmi'î Çelebi: Kitâb-ı Maktel-i Âl-i Resûl (Giriş-Metin-İnceleme-Sözlük-Adlar Dizini)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 74, 83, 127; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 459-468, 538; Kenan Özçelik, "Lâmi'î Çelebi'nin Kitâb-ı Maktel-i Âl-i Resûl'ü", *Bursalı Lâmi'î Çelebi ve Dönemi*, ed. Bilal Kemikli – Süleyman Eroğlu (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011), 277, 278; Ertuğrul Ertekin, "Giriş", *Maktel-i Âl-i Resûl*, mlf. Mahmûd b. Osman Lâmi'î Çelebi (İstanbul: Kevser Yayınları, 2012), 35; Öztürk, *Lâmi'î Çelebi'nin Şevâhidü'n-nübüvve Tercümesi*, 105; Mustafa Altuğ Yayla, "Lâmi'î Çelebi ve Onun Maktel-i Âl-i Resûl'ü: 16. Yüzyıl Vâizlerinden Molla Arab'ın Maktel Karşıtlığına Yakından Bakmak", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*, ed. Hümeysra Dinçer – Ümit Güneş (İstanbul: İlmî Etüdler Derneği, 2015), 3/159-160.

Lâmi'î Çelebi, *Nefehât Tercümesi*'nde yaptığı bir nakil vesilesiyle "Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hasan es-Serahsî *Kitab-ı Keşfü'l-mahcûb*'da şöyle buyurur..." demektedir (Lâmi'î Çelebi, *Terceme-i Nefehât*, 6). Süleyman Uludağ, bu ifadenin hatalı olduğunu ve doğrusunun da "Muhammed Pârsâ *Kitab-ı Faslü'l-hitâb*'da..." şeklinde olması gerektiğini belirterek [Süleyman Uludağ, "Giriş", *Keşfü'l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*, mlf. Hücvîrî (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 61] Lâmi'î Çelebi açısından ifadeyi düzeltmek istese de durum tam olarak düzelmiş sayılmaz. Zira Muhammed Pârsâ, *Faslü'l-hitâb* adlı eserinde Hücvîrî'nin [ö. 465/1072 (?)] *Keşfü'l-mahcûb*'unu [bk. Ebu'l-Hasen Ali b. Osmân el-Cüllâbî el-Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, thk. Valentin Jukovsky (Leningrad: Devlet Akademi Matbaası, 1926), 191] açık bir şekilde kaynak göstererek bu ifadeleri nakletmektedir (krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 7). Görüldüğü gibi aslında burada -kim naklederse etsin- aktarılan bilginin Hücvîrî'ye ait olduğu gerçeği hiçbir şekilde değişmemektedir. Ancak Lâmi'î Çelebi, iktibas yaptığı eseri yanlış bir şekilde Hücvîrî'den başkasına nisbet etmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Lâmi'î Çelebi, bu iktibası Muhammed Pârsâ'nın eseri üzerinden yapmış fakat aktarma ifadelerini yanlış yazmıştır. Buna mukabil Süleyman Uludağ da bunu düzeltmeye çalışırken başka bir hataya düşmüş ve iktibas edilen görüşlerin Muhammed Pârsâ'ya ait olduğunu kaydetmiştir. İşin hakikati ise -belirttiğimiz gibi- söz konusu iktibasın esasında Hücvîrî'nin kendi görüşü olup eserinde geçtiği gerçeğidir.

61 bk. Safî, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*, 1/13-14, 35; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 696-697; Fahreddîn Ali b. Hüseyin Safî, *Letâi-*

5. Timurlular döneminin ünlü tarihçisi Gıyâseddîn Hândmîr (ö. 942/1535)⁶²
6. *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr* adlı eserinde Osmanlı tabakat müelliflerinden Kırmılı Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî (ö. 990/1582)⁶³
7. *Ravzâtü'l-cinân* isimli eserinde Kübreviyye şeyhlerinden Hâfız Hüseyin Kerbelâî (ö. 997/1589)⁶⁴
8. *Hadâiku'd-dekâik* adlı eserinde H 10. yy. Nakşî şeyhlerinden Mîrcân Ebu'l-Hasen Vahîduddîn Muhammed⁶⁵
9. *Heft İklîm* adlı eserinde İranlı tezkire müellifi Emîn Ahmed Râzî (ö. 1002/1594'ten sonra)⁶⁶
10. Gelibolulu Mustafa 'Âlî Efendi (ö. 1008/1600)⁶⁷
11. *Ma'rifetu'l-imâm* isimli eserinde *Faslü'l-hitâb*'ın şârihi Muhammed Dihdâr (ö. 1016/1607)⁶⁸
12. İlk Türkçe tam *Mesnevî* şerhinin müellifi Şem'î Efendi [ö. 1011/1602-03 (?)]⁶⁹
13. *Mesnevî* şârihi ve *Minhâcül-fukarâ*'nın sahibi İsmâîl Rusûhî Ankaravî (ö. 1041/1631)⁷⁰

fî't-tavâif, thk. Ahmed Gülçin Meânî (Tahran: İntişârât-ı Şirket-i Nebî İkbâl ü Şürekâ, HŞ 1352/1973), 63.

62 bk. Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, 2/11, 292; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 74-75, 540.

63 bk. Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr* (İstanbul: Ragıp Paşa YEK, 1041), 317b; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 1, 4-5.

64 bk. Hâfız Hüseyin Tebrîzî Kerbelâî, *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*, thk. Ca'fer Sultân el-Kurrâî (Tahran: Bungâh-ı Terceme vü Neşr-i Kitâb, HŞ 1349/1970), 2/370-371, 373-377, 383, 393, 397, 400, 402, 409-410, 425-425, 430, 433-434, 439; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 507, 537-538, 541-542, 546-547, 557-558, 566, 571, 575-576, 577-585, 589, 625-627.

65 bk. Nâsir Kerîmpûr vd., "Mu'arri-fi-yi Nusha-i Hattî-yi Hadâiku'd-dekâik", *Pijûhişhâ-yi Edeb-i İrfânî (Goher Gûyâ) 9/29* (HŞ 1394/2016), 12-14. Tanıtılan bu eser, aynı zamanda makalenin yazarlarından biri olan Nâsir Kerîmpûr tarafından üzerinde doktora çalışması yapılarak tahkik edilmiştir.

66 bk. Emîn Ahmed Râzî, *Tezkire-i Heft İklîm*, thk. Seyyid Muhammed Rızâ Tâhirî Hasret (Tahran: İntişârât-ı Surûş, HŞ 1378/1999), 1/47; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 561.

67 10./15. yy. Osmanlı müelliflerinden *Künhü'l-ahbâr*'ın yazarı Gelibolulu Mustafa 'Âlî Efendi, *Hilyetü'r-ricâl fi'l-aktâb ve'n-nücebâ ve'l-abdâl* adlı tasavvufî risâlesini *Faslü'l-hitâb*'ın ricâlü'l-gayb hakkındaki bahislerinden yararlanarak telif etmiştir. Her ne kadar bu eserin *Faslü'l-hitâb*'ın Türkçeye aktarılmış bir tercümesi olduğunu söyleyenler varsa da [bk. Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa 'Âlî (1541-1600)* (New Jersey: Princeton University Press, 1986), 75] risâlenin hacim itibariyle küçük oluşu ve İbnü'l-Arabî gibi daha başka kaynaklarının bulunması söz konusu iddianın yerinde olmadığını göstermektedir. Nitekim Mustafa 'Âlî Efendi de bu eserini hazırlarken diğer risâlelerin yanı sıra ağırlıklı olarak Hâce Pârsâ'nın *Faslü'l-hitâb*'ından faydalandığını ifade etmektedir (vr. 123a). 985/1577 yılında yazılan ve dönemin Osmanlı sultanı III. Murad'a (1574-1595) ithaf edilen *Hilyetü'r-ricâl* üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, kutbu'l-aktâb ve kutbiyyet makamına geçen evliyânın ve on iki kutbun menâkıbına ve ahvâline dairdir (vr. 123b-135a). İkinci bölümde ricâlü'l-gaybın kimlerden yani hangi zümrelerden oluştuğu sayılarıyla birlikte anlatılmaktadır (vr. 135a-146b). Üçüncü bölümde ise Melâmetiyye ve Muhaddesün'dan özellikle de Mukarrebün'dan olan evliyâdan bahsedilmektedir (vr. 146b-150a). Eserdeki alıntılar (vr. 123a-135a) krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 366-383, 658-679. Mustafa 'Âlî'ye ait bu eserin bir nüshası, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesindeki el yazması bir mecmua içinde "Kitâbü hulliyeti'r-ricâl" şeklinde hatalı yazılmış ismiyle Muhammed Pârsâ adına 37355 numarada ve 122b-150b varakları arasında kayıtlı bulunmaktadır. Hakkında ilk defa ilmî bir çalışmada tarafımızdan bahsedilen bu nüshanın Pârsâ'ya yanlışlıkla nisbet edilmesi, eserin bugüne kadar üzerinde araştırma yapanlarca bilinmemesine yol açmış olmalıdır. *Hilyetü'r-ricâl*, yazarının bir başka eseriyle birlikte ilk defa Mehmet Şeker tarafından yazılan bir makale ile ilim dünyasına tanıtılmıştır. bk. Mehmet Şeker, "Müverrih 'Âlî'nin Tasavvufa Ait İki Eseri: Hilyetü'r-Ricâl ve Riyâzü's-Sâlikîn", *Diyanet İlmî Dergi (Diyanet İşleri Reislîği Yıllığı) 16/3* (Mayıs-Haziran 1977), 162-164. Eser üzerinde yapılan bir yüksek lisans çalışması [Muna Yüceol Özezen, *Gelibolu Mustafa 'Âlî'nin Hilyetü'r-ricâl'i (Metin-Gramer-Dizin)* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994)] daha sonra kitap olarak basılmıştır [Gelibolulu Mustafa 'Âlî, *Hilyetü'r-ricâl ve Söz Varlığı*, haz. Muna Yüceol Özezen (Ankara: TDK Yayınları, 2011)]. Bununla eş zamanlı olarak bir yüksek lisans tezi daha hazırlanmıştır [Tülay Alpay, *Hilyetü'r-ricâl* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994)]. Eser ve müellifi için ayrıca bk. Bekir Kütükoğlu, "Âlî Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/414-416; Ömer Faruk Akün, "Âlî Mustafa Efendi (Edebî Yönü)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/416-421; Yusuf Turan Günaydın – İbrahim Halil Arslantürk, "Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Hilyetü'r-Ricâl'inde Melâmiyyün ve Muhaddesün Zümreleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi 8/18* (2007), 277-285; Muna Yüceol Özezen, "Türk Kültürü ve Edebiyatında Hilye ve Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Hilyetü'r-ricâl'i", *Gelibolulu Mustafa 'Âlî Çalıştayı Bildirileri*, ed. İ. Hakkı Aksoyak (Ankara: TDK Yayınları, 2014), 129-137.

68 bk. Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi's-Şî'a*, 16/232-233.

69 bk. Şem'î Efendi, *Mesnevî*'yi şerh ederken istifade ettiği pek çok kaynaktan biri olarak *Faslü'l-hitâb*'ı zikretmektedir. bk. Şeyda Öztürk, *Şem'î'nin (15-16. yy.) Mesnevî Şerhi (İlk Türkçe Tam Mesnevî Şerhi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 144-145. Tez, aynı zamanda *Şem'î Efendi ve Mesnevî Şerhi* adıyla İSAM Yayınları (İstanbul 2011) arasında neşredilmiştir.

70 *Faslü'l-hitâb* Ankaravî'nin kaynakları arasındadır. bk. Erhan Yetik, *İsmâîl-i Ankaravî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüş-*

14. İmâm Rabbânî'nin halifesi Muhammed Hâşim Kişmî (ö. 1041/1631)⁷¹
15. Halvetî şeyhlerinden Abdülehad Nûrî-i Sivâsî (ö. 1061/1651)⁷²
16. 17. yy. Osmanlı reisülküttâblarından ve *Mesnevî* şârihi Sarı Abdullah Efendi (ö. 1071/1660)⁷³
17. 17. yy. Osmanlı Dîvân-ı Hümâyün küttâblarından Kâtib Hacı Ali Efendi (ö. 1087/1676'dan sonra)⁷⁴
18. Osmanlı hekimlerinden şair Şuûrî Hasan Efendi (ö. 1105/1693-94)⁷⁵
19. Celvetî şeyhlerinden müfessir İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725)⁷⁶
20. Geleneksel Osmanlı hekimliğinin son temsilcisi Gevrekzâde Hasan Efendi (ö. 1216/1801)⁷⁷
21. Son devir Osmanlı âlimlerinden Seyyid Mehmed Tevfik Efendi (ö. 1274/1858)⁷⁸
22. Murad Buhârî Tekkesi postnişini Seyyid Süleymân b. İbrâhîm el-Kundûzî el-Belhî (ö. 1294/1877)⁷⁹
23. Son dönem Nakşbendî-Hâlidî şeyhlerinden Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî (ö. 1310/1893)⁸⁰
24. Yukarıda zikredelenler dışında nice âlim ve ârif bu eserden istifade etmiştir.⁸¹

6. FASLÜ'L-HİTÂB'DAN İSTİFADEYLE OLUŞTURULAN SEÇKİLER

Müstakil bir eser şeklinde Muhammed Pârsâ'ya izâfe edilen ama aslında *Faslü'l-hitâb*'ın bir bölümü⁸² veya muhtelif yerlerinden iktibas edilerek⁸³ derlenen birtakım risâleler bulunmaktadır. Bunların bizzat müellif tarafından ayrı bir eser hâline getirilmediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle biz de böylesi eserleri *Faslü'l-hitâb*'ın alt başlığı olarak tasnif ettik. Bir kısmı matbu, çoğu da yazma hâlinde olan bu risâleler şunlardır:⁸⁴

leri (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 143. Yapılan alıntı için bk. İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâcî'l-fukarâ*, nşr. Hasan Mevlevî Efendi (İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, 1286/1869), 267; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 236. Ancak Ankaravî'nin *Faslü'l-hitâb*'dan iktibas ettiği bu ibâreler esasında İmâm Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) aittir. bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi me'ânî esmâ'i'llâhi'l-hüsnâ*, thk. Fazlul Şehâde (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1971), 58.

71 bk. Kişmî, "Nesemâtü'l-kuds min hadâiki'l-üns", 151.

72 bk. Abdülehad Nûrî-i Sivâsî, *Risâle fi deverânî's-sûfiyye* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, K. 434/9), 79b; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 3-5. Aslında Muhammed Pârsâ'dan yapılan alıntı kısadır. Bununla birlikte İmâm Gazzâlî'den yapılan iktibas da yine Pârsâ üzerinden gerçekleştirilmiş ve bu kısım ihtisar yapılarak alınmıştır. Ayrıca Nûrî Efendi'nin bu eseri sadeleştirilerek yayımlanmıştır. Yapılan bu neşirle birlikte onun hayatı, eserleri, tarikatı ve mezkûr risâlenin içeriği hakkında bilgi verilmiştir. bk. Fatih Çınar, "Abdülehad Nûrî-i Sivâsî ve 'Risâle fi Deverânî's-Sûfiyye' Adlı Eseri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2017), 77-113.

73 bk. Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-fuâd fi'l-mebde' ve'l-meâd* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1288/1871), 127; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 126, 269, 283.

74 bk. Kâtib Hacı Ali Efendi, *Tuhfetü'l-mücâhidîn ve behcetü'z-zâkirîn* (İstanbul: Nuruosmaniye YEK, 2293), 2b.

75 bk. Ahmet Hakkı Turabi, "Hekim Şuûrî Hasan Efendi ve Ta'dilü'l-Emzice Adlı Eserinde Müzikle Tedavi Bölümü", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/40 (2011), 161.

76 bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Ferâhu'r-rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)* (İstanbul: Bosnalı Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1294/1877), 1/402. Aynı ifadeler tefsirinde de geçmektedir. bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (İstanbul: Matba'atü Osmâniyye, 1330/1912), 5/430; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 102.

77 bk. Gevrekzâde Hasan Efendi, *Netîcetü'l-fikriyye fi tedbîri vilâdeti'l-bikriyye: Çocuk Sağlığı ve Gelişimi*, haz. Şaziye Dinçer Bahadır (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 145.

78 bk. Seyyid Mehmed Tevfik Efendi, *Neş'e: Molla Câmi Şiirlerinin Şerhi*, haz. İsmet İpek (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 363, 365.

79 bk. Belhî, *Yenâbî'u'l-mevedde*, 368-388; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 506-681.

80 O, meşhur eseri *Câmi'u'l-usûl*'ü telif ederken diğer pek çok kaynağın yanı sıra Muhammed Pârsâ'nın *Risâle-i Kudsiyye* ve *Faslü'l-hitâb* isimli eserlerinden istifade ettiğini belirtmiştir. bk. Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî, *Câmiu'l-usûl* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287/1870), 3.

81 Bunun için bk. Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 3/228, 16/232-233. Ayrıca 16. yüzyıla ait olup *Mihakkü'l-ârifîn* (Âriflerin Mihenktaş) ismini taşıyan ve müellifi bilinmeyen bir el yazması eserde *Faslü'l-hitâb*'dan alıntılar bulunduğu kaydedilmektedir. bk. Semenov, *SVR*, 3/266.

82 Buna örnek olabilecek bir nüshanın kütüphane kaydı tam bir eser şeklindedir. Ancak varak sayısının azlığından hareketle yapılan incelemede bunun *Faslü'l-hitâb*'ın tahkikli baskının yaklaşık dörtte birine tekabül eden ilk 155 sayfasına karşılık geldiği yani deyim yerindeyse çeyrek bir nüsha olduğu tesbit edilmiştir. Bununla birlikte müstensih ve istinsah yeri bilgisinin verildiği ferâğ kaydı bulunduğu için el yazmasında kopma, kaybolma gibi şüphe uyandıracak bir eksiklik de yoktur. Kayıt için bk. (İstanbul: Süleymaniye YEK, Şehîd Ali Paşa, 1184), 1b-71b; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 1-155.

83 Mesela bunun için bk. (Bursa: İnebey YEK, Genel, 1605), 25b.

84 İbrahimoğlu, *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 205-206.

6.1. EL-KELİMÂTÜ'L-MÜTE'ALLİKA Bİ'L-HADİR VE İLYÂS

Bu risâle, *Faslü'l-hitâb*'ın ricâlü'l-gaybdan bahseden ve kahir ekseriyetle Alâüddevle Simnânî'den (ö. 736/1336) nakledilen bir bölümü⁸⁵ olmasına rağmen farklı bir esermiş gibi Muhammed Pârsâ'ya nisbet edilmiştir.⁸⁶ Nitekim risâlenin hemen ilk varlığında “Hızır ve İlyâs’la alakalı bu sözlerin Hâce Muhammed Pârsâ’nın *Faslü'l-hitâb* adlı eserinden iktibas edildiği” yazılıdır. Eserin Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İsmail Sâib I. Kısım 852 numarada kayıtlı bir el yazma nüshası (vr. 1b-5b) bulunmaktadır. İsmi geçen yazma müstakil bir eser olarak kayıtlıdır.

6.2. İNTİHÂBÂT-I FASLÜ'L-HİTÂB

Eser, 128/1 envanter numarasıyla Akseki Halk Kütüphanesinde [Antalya] Muhammed Pârsâ adına *Faslü'l-hitâb* olarak kayıtlıdır. Kayıttaki isimden eserin tam olduğu anlaşılrsa da bu nüsha 8 varaklık (1b-8b) bir intihâbdır. Nitekim el yazmasının sonunda bunun Muhammed Pârsâ’nın *Faslü'l-hitâb*'ından nakledilerek derlendiği yazılıdır. Ayrıca yaptığımız incelemede *el-Kelimâtü'l-müte'allika bi'l-Hadır ve İlyâs* adıyla yukarıda bahsedilen risâlenin de bütünüyle bu intihâbın baş tarafında yer aldığını tesbit ettik. Aslında *Faslü'l-hitâb*'ın tahkikli baskısıyla karşılaştırıldığında bu nüshanın tamamının eserin farklı yerlerinden seçilerek oluşturulduğu görülür. Bu itibarla eserin başından, ortasından ve sonundan karışık olarak iktibas edilip ‘seçki’ (intihâbât) şeklinde hazırlanan bu risâlenin bir konu bütünlüğü içerisinde yazılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür.⁸⁷

6.3. MÜSTETÂB Fİ İNTİHÂBİ FASLİ'L-HİTÂB

Bir nüshası Konya’daki Mevlânâ Müzesi Kütüphanesinde bulunan eserin “*Usûlü'l-fusûl li neyli'l-usûl*” şeklinde de isimlendirildiği görülmektedir. *Faslü'l-hitâb*'ın başından sonuna kadar düzenli bir şekilde özetlendiği anlaşılan ve 114 numaralı mecmuanın 107a-148b varakları arasında yer alan bu Farsça yazma 937/1530 tarihli olup Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî eş-Şerîf tarafından telhis edilmiştir. Mülahhis, *Faslü'l-hitâb*'ın sağlam bir kitap olduğunu ancak eserin fasıl ve babları bulunmadığından istifadeye medâr olmadığını belirtmektedir. Ayrıca bazı sâdik dostların ricasıyla bu güzel kitabın intihâbını yaptığını ve ona bu ismi verdiğini dile getirmektedir.⁸⁸ Mevlânâ’nın *Mesnevi*'sinden istişhâdların yapıldığı bu risâle, *Faslü'l-hitâb*'ın tasavvuf istilahları, sahâbe ve Ehl-i beyt’in faziletleri, eimme-i hudâ ve aktâb gibi konularından derlenerek hazırlanmıştır.⁸⁹

6.4. MÜNTEHAB MİN FASLİ'L-HİTÂB Lİ HÂCE PÂRSÂ

Süleymaniye YEK'teki bir mecmuada bulunan bu intihâb, birçok eserden yapılan alıntılarla birlikte araya serpiştirilmiş vaziyette *Faslü'l-hitâb*'dan yapılan iktibasları da ihtiva etmektedir. Yapılan alıntılarının kaynağına dair mâlûmat, ilgili kısımların sonunda küçük bir ibâreyle verilmiştir.⁹⁰

85 bk. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 366-373, 601-602; krş. Alâüddevle Simnânî, *el-'Urve li-ehli'l-halve ve'l-celve*, nşr. Necîb Mâyil Herevî (Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, HŞ 1362/1983), 506-507, 529-536.

86 Adı geçen risâle için bk. Ahmet Yaşar Ocak, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyâs Kültü* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1999), 13.

87 Bir başka örnek için bk. *Kıt'a min Faslü'l-hitâb* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Hâlet Efendi, 811/1), 1a-2a.

88 Muhammed Pârsâ, *Müstetâb fî intihâbi Fasli'l-hitâb*, drl. Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî eş-Şerîf (Konya: Mevlânâ Müzesi İhtisas Kütüphanesi, Yazmalar Kataloğu, 114/3), 107a.

89 Gölpınarlı, *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu*, 1/48.

90 Kayıt için bk. (İstanbul: Süleymaniye YEK, Lala İsmail, 702/12), 135b-136a, 147b-148a.

6.5. İNTİHÂB-I FASLÜ'L-HITÂB

Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde bulunan bu seçki 522/6 kayıt numarası ile 159b-206b varakları arasındadır.⁹¹ Seçilip aktarılan her kısmın sonuna *Faslü'l-hitâb* ismi yazılmıştır. Ayrıca bu seçki, başka eserlerden yapılan bazı iktibasları da içermektedir. Son varakta ise Muhammed Pârsâ'nın adı kaydedilmiştir.

6.6. RİSÂLE-İ ZEMÂN VE MEKÂN

Faslü'l-hitâb'dan derlenen bir risâle olup zaman ve mekân felsefesiyle ilgili bazı hususları ihtiva etmektedir. Bir nüshasının Kahire'deki Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye'de olduğu kaydedilmektedir.⁹² Eserin herhangi bir kopyası temin edilemediği için içeriği ve asıl eserin hangi yerlerinden ne kadarının iktibas edildiği tesbit edilememiştir. Bununla birlikte *Faslü'l-hitâb*'daki zaman ve mekâna dair bilgilerden bazı kesitler sunularak bunların Aynükdât Hemedânî'ye (ö. 525/1131) nisbet edilen⁹³ *Gâyetü'l-imekân fi dirâyeti'l-mekân* isimli esere olan benzerliği dikkatlere arz edilmekte ve Muhammed Pârsâ'nın mezkûr eserden istifadeyle ilgili hususları kaleme aldığı belirtilmektedir.⁹⁴ Ancak Necîb Mâyil Herevî, bu eserin Muhammed Pârsâ'ya ait olmadığı gibi müstakil bir risâle dahi olmadığını kaydetmektedir. Ona göre aslında bu eser *Faslü'l-hitâb*'ın bir bölümüdür ve Pârsâ, bunu Tâceddîn Üşnüvî (Üşnühi) diye bilinen Şeyh Ebû Muhammed Mahmûd b. Hudâdâd b. Yûsuf'un (6-7./12-13. yy.) *Gâyetü'l-imekân fi dirâyeti'z-zemân ve'l-mekân* adlı eserine bakarak yazmış⁹⁵ ve *Faslü'l-hitâb*'ına dâhil etmiştir.⁹⁶

6.7. SOHEN-İ RÂST

Faslü'l-hitâb'dan derlenerek oluşturulan bu risâle hakkında Pakistanlı araştırmacı Muhammed Ahter Çîme birtakım bilgiler vermektedir. Ona göre eserin bir nüshası Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesinde. Bu nüshanın mikro filmi de Tahran Üniversitesi Merkezî Kütüphanesinde 2937 numarayla kayıtlıdır. Ahter Çîme risâlenin içeriğinden de söz etmektedir. Çîme, İranlı şairlerden Nâsır Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) ve Hâfız Şîrâzî'nin [ö. 792/1390 (?)] şiirleriyle süslendiğini belirttiği eserde âdemoğlunun derece ve mertebelerinin belîğ bir şekilde açıklandığını ifade etmektedir. Aynı şekilde o, eserde Müslüman Arapların İran'ın muhtelif bölgelerinde elde ettikleri zaferlerin gayesinin İslâm'ı tebliğ etmek ve yaymak olduğuna dair şerhlerin yapıldığını söylemektedir. Yani Arapların ilk iki halife dönemindeki cihâdlarının ve bazı tarihî konuların anlatıldığını dile getirmektedir.⁹⁷

91 Nüsha kaydı için ayrıca bk. Semenov, *SVR*, 6/514.

92 bk. Çîme, “Şahsiyyet-i İrfânî vü İlmî-yi Hâce Muhammed-i Pârsâ”, 485; Ahmed Tâhirî Irâkî, “Mukaddime”, *Kudsiyye: Kelimât-ı Bahâeddîn Nakşebend*, mlf. Muhammed Pârsâ (Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, HŞ 1354/1975), 74; Münzevî, *Fihrist-i Müşterek*, 3/1735. Bir başka nüshası için daha bk. Paul, “Muhammad Pârsâ: Sendschreiben”, 3/16.

93 Nisbet için ayrıca bk. Süleyman Uludağ – Nurettin Bayburtlugil, “Aynükdât el-Hemedânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/282.

94 bk. Çîme, “Şahsiyyet-i İrfânî vü İlmî-yi Hâce Muhammed-i Pârsâ”, 485-487.

95 Böyle olmakla birlikte bazı çalışmalarda Muhammed Pârsâ'nın buradan naklederek eserine aldığı bilgilere istinaden onun zaman ve mekâna dair görüşlerinin felsefî yorum ve değerlendirmesinin yapıldığı görülmektedir. bk. Babir Bahriyeviç Namazov, *Muhammed Pârsâ Tasavvufî Ta'limatining Felsefî Esasları* (Buhara: Buhara Devlet Üniversitesi, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2021), 76-86.

96 bk. Necîb Mâyil Herevî, “Mukaddime”, *Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî*, mlf. Tâceddîn Mahmûd Üşnüvî (Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, HŞ 1368/1989), 21-22; a.mlf., “Ta'likât”, *Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî*, mlf. Tâceddîn Mahmûd Üşnüvî (Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, HŞ 1368/1989), 189; Tâceddîn Mahmûd Üşnüvî, *Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî*, thk. Necîb Mâyil Herevî (Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, HŞ 1368/1989), 63-82, 156-163; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 353-364; Celîl Misgernijâd, “Ta'likât”, *Faslü'l-hitâb*, mlf. Muhammed Pârsâ (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, HŞ 1381/2002), 766-769. Yine bk. Necîb Mâyil Herevî, “Ta'likât”, *Makâmât-ı Câmî*, mlf. Abdülvâsî' Nizâmî Bâharzî (Tahran: Neşr-i Ney, HŞ 1371/1992), 278. Ayrıca Üşnüvî'nin hayatı hakkında Herevî'nin mezkûr esere yazdığı mukaddimeye (s. 3-38) bk.

97 Çîme, “Şahsiyyet-i İrfânî vü İlmî-yi Hâce Muhammed-i Pârsâ”, 488-489; Irâkî, “Mukaddime”, 74; Münzevî, *Fihrist-i Müşterek*, 3/1735.

6.8. REMZÜ'L-AKTÂB

Tasavvuf konusunda yazılmış bir eser olduğu ve tarihsiz yegâne nüshasının Tebriz'deki Kadı Seyyid Muhammed Ali Tabâtabâî'nin kütüphanesinde bulunduğu belirtilmektedir.⁹⁸ Bununla birlikte isminden hareketle risâlenin müstakil bir eser olmayıp muhtemelen *Faslü'l-hitâb*'ın ilgili bölümlerinden derlenerek oluşturulduğu düşünülmektedir.

6.9. KÜNHÜ'L-EVVÂH Fİ'L-FENÂÎ Fİ'L-LÂH

Eserin yegâne nüshası, Hoy'daki (İran) Namaz Medresesi Kütüphanesinde 535 numarayla kayıtlı olan el yazması bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Derleyeni bilinmeyen ve Şâban 1132/Haziran 1720 tarihli olan bu nüshanın mikrofilmli Merkez-i İhyâ-i Mîrâs-ı İslâmî'de (Kum) 686 numarayla kayıtlı olup söz konusu isimle kütüphaneye kaydedilmiştir. Neredeyse *Faslü'l-hitâb*'ın ilk yarısını kapsayan bu nüsha Muhammed Sûrî tarafından tesbit edilmiş ve kısa bir yazıyla tanıtılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla derlemeyi yapan, eserin yazarıymış gibi hareket etmiştir. Nitekim girişte eseri çeşitli müteber kitaplardan derlediğini belirten bu meçhul derleyen, ona “Künhü'l-evvâh...” adını verdiğini söyleyerek eseri kendisine nisbet etmiştir. Oysaki eser *Faslü'l-hitâb*'dan yapılmış bir derlemedir. Bununla birlikte el yazmasını ortaya çıkaran Sûrî, meseleyi farklı bir şekilde değerlendirmiş ve bunu dikkat çekici bir biçimde “intihal ve sahtecilik” başlığı altında tanıtmıştır. İbnü'l-Arabî'yle ilgili tüm hususların atlandığını fark eden Sûrî, bu hususta yaptığı incelemede özetle şu sonuçlara ulaşmıştır:

- ✓ Eserin tek bir nüshası vardır.
- ✓ Kitabın başlığı muhtevasıyla uyumlu değildir.
- ✓ Nüshanın yazarı bazı kaynakları birbirine karıştırmıştır.
- ✓ Eser ansızın meselenin ortasında kesilmiş ve tamamlanmıştır.⁹⁹

6.10. DEVÂZDE İMÂM DER FASLÜ'L-HITÂB

Faslü'l-hitâb'ın on iki imamla ilgili konularından iktibas edilerek oluşturulan bir risâledir.¹⁰⁰ Mansûr Dâdâşnijâd tarafından hazırlanan bu çalışma, İran'daki yazma eser kütüphanelerinde bulunan Farsça ve Arapça risâleleri yayımlamak amacıyla hazırlanan *Mîrâs-ı İslâmî-yi İrân* adındaki hacimli kitapta neşredilmiştir.¹⁰¹ Risâle, H 8, 9 ve 10. asırlarda yaşayan sûfilerin fikriyatında Şîî düşüncenin ne gibi bir tesiri bulunduğunu görmek ve göstermek için hazırlanmıştır. Ancak hazırlanan çalışmada bu yönde bir değerlendirmeye rastlanmamıştır. Ayrıca bu derleme, Farsça konuşulan bölgelerde Şîîliğin yaygınlaşmasının sebebini ortaya koymak için de yapılmıştır. Baş tarafında bir giriş bulunan ve bazı tasarruflarla birlikte olduğu gibi *Faslü'l-hitâb*'dan alıntılanan eser, ilave edilen birtakım dipnotlar, yapılan bazı atıflar ve tahrîclerle zenginleştirilerek basılmıştır.¹⁰²

98 bk. Münzevî, *Fihrist-i Nüşahâ*, 2(1)/1178; Çîme, “Şahsiyyet-i İrfânî vü İlmî-yi Hâce Muhammed-i Pârsâ”, 485; Celil Misgernijâd, “Mukaddime”, *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*, mlf. Muhammed Pârsâ (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, HŞ 1366/1987), 19; Bâbek Âteşincân, “Muhammed-i Pârsâ”, *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî: Edeb-i Fârsî Der Âsyâ-yi Miyâne* (Tahran: Sâzmân-ı Çâp u İntişârât-ı Vezâret-i Ferheng u İrşâd-ı İslâmî, HŞ 1380/2001), 1/797.

99 bk. Muhammed Sûrî, “Künhü'l-evvâh fi'l-fenâî fi'l-lâh ya Faslü'l-hitâb-ı Hâce Muhammed Pârsâ”, *Nâme-i Behâristân* 6-7/11-12 (HŞ 1384-1385/2005-2006), 371-373.

100 On iki imamla ilgili olarak Muhammed Pârsâ'nın *Faslü'l-hitâb*'ından istifade eden Şîî bir kaynak daha vardır. Yakın dönemde yazılan bu eserde söz konusu iktibasın dışında Muhammed Pârsâ'nın hayatından da bahsedilmiştir. bk. Ali el-Hüseynî el-Mîlânî, *Nefehâtü'l-ezhâr fi hulâsati 'Abakâti'l-envâr: Hadîsü's-sekaleyn-I* (Kum: Merkez-i Tahkîk u Terceme vü Neşr-i Âlâ, HŞ 1381/2002), 1/425-428; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 480-481, 483.

101 İran İslâm mirası açısından oldukça önemli olan bu hacimli eserin tanıtımı için bk. Halil Işlak, “Mîrâs-ı İslâmî-yi İrân”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Mart 2018), 161-164.

102 Muhammed Pârsâ, “Devâzde İmâm Der Faslü'l-hitâb”, haz. Mansûr Dâdâşnijâd, *Mîrâs-ı İslâmî-yi İrân*, ed. Resûl Ca'feriyan (Kum: Kitâbhâne-i Âyetullâhî'l-'Uzmâ Mar'aşî Necefî, HŞ 1376/1997), 4/283-356; krş. Pârsâ, *Faslü'l-hitâb*, 532-618.

7. FASLÜ'L-HİTÂB ÜZERİNE YAPILMIŞ AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Yukarıdakilerin dışında çeşitli vesilelerle araştırmanın muhtelif yerlerinde bahsi geçen akademik çalışmalar bu başlık altında toplu olarak zikredilmiştir. Bunun gayesi konuyla ilgili yapılmış tüm yayınları bir arada görmektir. Sözü edilen çalışmalar şunlardır:

1. Celîl Misgernijâd, “Der Mu‘arrifi-yi Kitâb-ı Faslü'l-hitâb”, *Ma‘ârif* 16/74 (HŞ 1378/1999), 112-120.
2. Celîl Misgernijâd, “Mukaddime”, *Faslü'l-hitâb*, mlf. Muhammed Pârsâ (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, HŞ 1381/2002), 1-85.
3. Ca‘fer Halmuminov, “Hâce Muhammed Pârsâ ve Uning ‘Faslü'l-hitâb’ Eseri”, *Sînâ* 10/37-04 (HŞ 1389/2011), 177-194.
4. Rızâ Bâkiryân Muvahhid, *Ferheng-i Âsâr-ı İrfân-ı İslâmî: Râhnümâ-yı Mevzûât u Mezâmîn* (Kum: Pijûhişgâh-ı Ulûm u Ferheng-i İslâmî, HŞ 1395/2016), 209-212.
5. Masudhan İsmailov, “Hâce Muhammed Pârsâ'nın ‘Faslü'l-hitâb’ Eseri: Hanefilik ve Mâturîdîliğe Tasavvufî Bakışlar”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa‘bân-ı Velî Sempozyumu*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017), 1/512-515.
6. Ali Mîrbâkırî, “Faslü'l-hitâb”, *Dânişnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî* (Tahran: Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî, HŞ 1397/2018), 7(zeyl)/268-271.
7. Babir Bahriyeviç Namazov, “Muhammed Pârsâ'nın *Faslü'l-hitâb* Eserinde Nefs ve Nefsin Hakkı Mealesinin Tahlili”, *The Universal Significance of Scientific-Spiritual Heritage of Khojagon, Naqshbandi Sufi Teachings in The Context of World Cultural Civilization International Scientific Conference* (Nevayî: y.y., 2019), 37-39.
8. Babir Bahriyeviç Namazov, “Muhammed Pârsâ'nın *Faslü'l-hitâb bi vusûli'l-ahbâb* Kitabı: İslam Tarihi ve Felsefesini Öğrenmede Mühim Bir Kaynak”, *İlim Serçeşmeleri* (Harizm: y.y., 2019), 49-60.
9. Fatih Bayram, “Hâce Muhammed Pârsâ'nın Hadis Rivayet Usûlü: *Faslü'l-hitâb* Adlı Eseri Bağlamında”, *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Murat Şimşek vd. (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021), 1028-1043.
10. Kamilcan Rahimov, *Mâverâünnehir Tasavvufunun Kökleri: Tasavvuf Öğretisinin Gelişimi ve Sistemleştirilmesi (VIII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İkbalkan Usmanov – Şahruhbeke Alimov, (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 255-271.

SONUÇ

Faslü'l-hitâb Muhammed Pârsâ'nın en önemli, en hacimli ve en meşhur eseridir. Onun bu başyapıtı, genelde tasavvuf ehli arasında, özelde ise Nakşbendiyye tarikatı çevresinde sık kullanılan bir kaynak olmuştur. Tam adı *Faslü'l-hitâb li-vasli'l-ahbâb el-fâriku beyne'l-hata'i ve's-savâb* olan eser edisyon kritiği yapılmadan da basılmıştır. Son olarak Celîl Misgernijâd tarafından tahkik edilmiş ve İran'da neşredilmiştir. Eserde tevhid, fütüvvet, fenâ, bekâ, müşâhede, ricâlü'l-gayb, Ehl-i beyt ve sahâbeye muhabbet gibi konular şeriat ve tarikat (zâhir ve bâtın) esaslarına göre açıklanmıştır. Eserin pek çok kaynağı bulunmaktadır. Yani zengin bir kaynakçaya sahiptir. Bu nedenle çok tutulmuş ve kendisinden sonra birçok esere kaynaklık etmiştir. Türkçe ve Arapçaya tercüme edilen kitabın dünya kütüphanelerinde çok sayıda el yazma nüshası bulunmaktadır. Ayrıca eser üzerine bazı şerhler de kaleme alınmıştır. Bunlardan biri Mu'înüddîn Muhammed b. Mahmûd Dihdâr Şîrâzî Fânî'ye aittir.

Muhammed Pârsâ, bu temel yapıtında Ehl-i beyt'e olan muhabbetini izhar etmiş ve on iki imamla ilgili bir hayli rivayet aktarmıştır. Bu nedenle kimi Şîî yazarlar tarafından Şîî olduğu ileri sürülmüştür. Ancak müellifin hayatı ve fikirleri dikkatle incelendiğinde bu iddianın yerinde olmadığı bilakis onun Sünnî bir sûfi olduğu anlaşılmıştır.

Faslü'l-hitâb'ın çok mütedâvil bir kitap olması, ondan bazı kısımların derlenerek yeni birtakım risâlelerin oluşturulmasına yol açmıştır. Oluşturulan bu risâlelerin kimi kaynaklarda ve çalışmalarda müstakil eserler şeklinde değerlendirildiği görülmüştür. Ancak yapılan incelemeye göre bunların bağımsız birer eser değil, *Faslü'l-hitâb*'dan intihâb edilerek yazılan risâle olduğu tesbit edilmiştir. Bu nedenle söz konusu risâleler bu eserin birer parçası olarak burada zikredilmiştir.

Son olarak *Faslü'l-hitâb*'ın günümüz Türkçesine yapılan çevirisinin pek çok hatayla mâlûl olduğu tesbit edilmiştir. Ayrıca eserden istifade edenlerin de farkında olmayarak çalışmalarında bunlara yer verdiği saptanmıştır. Bu nedenle *Faslü'l-hitâb*'ın tahkikli baskısı esas alınarak Türkçeye yeniden tercüme edilmesi elzem görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Âlî Efendi, Gelibolulu Mustafa. *Hilyetü'r-ricâl fi'l-aktâb ve'n-nücebâ ve'l-abdâl*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 37355, 122b-150b.
- Âbidî, Mahmûd. "Mukaddime". *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*. mlf. Nüreddîn Abdurrahman Câmî. 1-60. Tahran: İntişârât-ı İttılâât, 2. Basım, HŞ 1373/1994.
- Âbidî, Mahmûd. "Ta'likât". *Tekmile-i Nefehâtü'l-üns (Şerh-i Ahvâl u Âsâr-ı Câmî)*. mlf. Radıyyüddîn Abdülgafûr Lârî. 95-172. Tahran: Merkez-i Pijûhişî-yi Mirâs-ı Mektûb, HŞ 1396/2017.
- Akün, Ömer Faruk. "Âlî Mustafa Efendi (Edebî Yönü)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/416-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Algar, Hamid. "İlk Dönem Nakşibendî Geleneğinde İbn 'Arabî'nin Düşüncelerinin İzleri". çev. Salih Akdemir. *İslâmî Araştırmalar* 5/1 (Ocak 1991), 1-20.
- Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Ankaravî, İsmâil Rusûhî. *Minhâcü'l-fukarâ*. nşr. Hasan Mevlevî Efendi. İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, 1286/1869.
- Arslan, Harun. *Lâmi'î Çelebi: Kitâb-ı Maktel-i Âl-i Resûl (Giriş-Metin-İnceleme-Sözlük-Adlar Dizini)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Âteşincân, Bâbek. "Muhammed-i Pârsâ". *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî: Edeb-i Fârsî Der Âsyâ-yi Miyâne*. 1/796-798. Tahran: Sâzmân-ı Çâp u İntişârât-ı Vezâret-i Ferheng u İrşâd-ı İslâmî, HŞ 1380/2001.
- Babanzâde, Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. haz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal vd. 2 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1951-1955.
- Babanzâde, Bağdatlı İsmail Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. haz. Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1945-1947.
- Babinger, Franz. "Zur Frühgeschichte des Naqschbendî Ordens". *Der Islam* 13, (1923), 105-107.
- Bâharzî, Abdülvâsî Nizâmî. *Makâmât-ı Câmî*. thk. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: Neşr-i Ney, HŞ 1371/1992.
- Bayram, Fatih. "Hâce Muhammed Pârsâ'nın Hadis Rivayet Usûlü: Faslü'l-hitâb Adlı Eseri Bağlamında". *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Murat Şimşek vd. 1028-1043. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Belhî, Seyyid Burhâneddîn. *Defter-i Kuyûdât: [Belhî Ailesine Ait Özel ve Resmî Yazışmalar]*. haz. Aliye Uzunlar – Arzu Meral. İstanbul: Revak Kitabevi, 2017.
- Belhî, Seyyid Burhâneddîn. *İkinci Defter-i Kuyûdât: [Belhî Ailesine Ait Özel ve Resmî Yazışmalar]*. haz. Aliye Uzunlar – Arzu Meral. İstanbul: Revak Kitabevi, 2022.
- Belhî, Süleymân b. İbrâhîm el-Kundûzî. *Yenâbî'u'l-mevedde*. nşr. Muhammed Tâhir Tebrîzî. İstanbul: Matba'atü's-Şeriketi'l-İrânîyye, 2. Basım, 1302/1885.
- Bennigsen, Alexandre – Quelquejay, Chantal Lemercier-. *Sûfi ve Komiser: Rusya'da İslâm Tarikatları*. çev. Osman Türer. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn)*. 2 Cilt (9 Cüz). Ankara: DİB Yayınları, 1961.
- Bırışık, Abdülhamit. "Osmanlı'nın Genişleme Döneminde İznik Yöresinde Tefsir Çalışmaları ve Mûsâ İzniki". *Uluslararası İznik Sempozyumu*. haz. Ali Erbaş vd. 411-427. İznik: İznik Belediyesi Kültür Yayınları, 2005.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur: Supplementband*. 3 Cilt. Leiden: E. J. Brill, 1937-1942.
- Buhârî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Mes'ûd. *er-Risâletü'l-Bahâiyye*. Kayseri: Râşid Efendi YEK, 1110/1, 1b-144a.
- Bursalı Mehmed Tâhir. "Mûsâ b. Hacı Hüseyin İzniki". *Türk Yurdu* 6/10 (1330 R/1914), 2329-2331.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333-1342/1915-1923.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Ferâhu'r-rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)*. 2 Cilt. İstanbul: Bosnalı Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1294/1877.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. İstanbul: Matba'atü Osmâniyye, 1330/1912.
- Câmî, Nüreddîn Abdurrahman. *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*. thk. Mahmûd Âbidî. Tahran: İntişârât-ı İttılâât, 2. Basım, HŞ 1373/1994.
- Çîme, Muhammed Ahter. "Şahsiyyet-i İrfânî vü İlmî-yi Hâce Muhammed-i Pârsâ-yı Nakşibendî Buhârî". *Costârâh-yi Edebî (Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-ı İnsânî-yi Dânişgâh-ı Firdevsî)* 10/39 (HŞ 1353/1974), 467-502.
- Dihdâr, Muhammed. *Şerh-i Faslü'l-hitâb*. Taşkent: Özbekistan Fenler Akademisi (Ebû Reyhân el-Bîrûnî) Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, 10896, 1a-214b.
- Dirâyetî, Mustafa. *Fihristgân-ı Nushahâ-yi Hattî-yi İrân*. 45 Cilt. Tahran: Sâzmân-ı İsnâd ve Kitâbhâne-i Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân, HŞ 1391-1394/2012-2015.
- Ejeî, Takî – Sâib, Gulâmabbâs. "Kitâb-ı Tahkikât Ez Hâce Muhammed Pârsâ ve Ârâ-yi İrfânî vü Kelâmî-i Vey". *Edebiyyât-ı İrfânî-i Dânişgâh-ı ez-Zehrâ* 11/20 (HŞ 1398/2019), 153-174.

- Emecan, Feridun. "Timurtaş Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/185-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ertekin, Ertuğrul. "Giriş". *Makel-i Âl-i Resûl*. mlf. Mahmûd b. Osman Lâmi'î Çelebi. 9-54. İstanbul: Kevser Yayınları, 2012.
- Erünsal, İsmail E. "Umur Bey Kütüphanesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/159-160. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Fleischer, Cornell H. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa 'Âli (1541-1600)*. New Jersey: Princeton University Press, 1986.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi me'âni esmâ'i'llâhi'l-hüsnâ*. thk. Fazlul Şehâde. Beyrut: Dârul-Meşrik, 1971.
- Gevrekzâde, Hasan Efendi. *Netîcetü'l-fikriyye fî tedbiri vilâdeti'l-bikriyye: Çocuk Sağlığı ve Gelişimi*. haz. Şaziye Dinçer Bahadır. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. "Önsöz". *Gülşen-i Râz*. mlf. Mahmûd Şebüsterî. 3-22. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Melâmîlik ve Melâmîler*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu*. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967-1972.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1953.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâuddîn. *Câmiu'l-usûl*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287/1870.
- Günaydın, Yusuf Turan – Arslantürk, İbrahim Halil. "Gelibolulu Mustafa 'Âli'nin Hilyetü'r-Ricâl'inde Melâmîyyün ve Muhaddesün Zümreleri". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/18 (2007), 277-296.
- Halîl, Muhammed İbrâhîm. "Hâce Muhammed-i Pârsâ ve Pesereş Hâce Ebû Nasr-i Pârsâ". *Âryânâ* 2/9 (HŞ 1323/1944), 37-48.
- Halmuminov, Ca'fer. "Hâce Muhammed Pârsâ ve Uning 'Faslü'l-hitâb' Eseri". *Sinâ* 10/37-40 (HŞ 1389/2011), 177-194.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Hümâmüddîn. *Habîbü's-siyer fî ahbârî efrâdi'l-beşer*. nşr. Muhammed Debîr Siyâkî. 4 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Kitâb-furûşî-i Hayyâm, 4. Basım, HŞ 1380/2001.
- Herevî, Necîb Mâyil. "Mukaddime". *Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî*. mlf. Tâceddîn Mahmûd Üşnüvî. 1-43. Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, HŞ 1368/1989.
- Herevî, Necîb Mâyil. "Ta'likât". *Makâmât-ı Câmî*. mlf. Abdülvâsi' Nizâmî Bâharzî. 269-345. Tahran: Neşr-i Ney, HŞ 1371/1992.
- Herevî, Necîb Mâyil. "Ta'likât". *Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî*. mlf. Tâceddîn Mahmûd Üşnüvî. 167-189. Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, HŞ 1368/1989.
- Hoca Sâdeddîn Efendi. *Tâcü't-tevârih*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279/1862.
- Hüevîrî, Ebu'l-Hasen Ali b. Osmân el-Cüllâbî. *Keşfü'l-mahcûb*. thk. Valentin Jukovsky. Leningrad: Devlet Akademi Matbaası, 1926.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. thk. Abdülaziz Sultan el-Mansûb. 13 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2010-2012.
- İbrahimoğlu, Abdulgâlib. *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- İrâkî, Ahmed Tâhirî. "Mukaddime". *Kudsiyye: Kelimât-ı Bahâeddîn Nakşbend*. mlf. Muhammed Pârsâ. 9-92. Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, HŞ 1354/1975.
- İşılak, Halil. "Mîrâs-ı İslâmî-yi İrân". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Mart 2018), 161-164.
- İsmailov, Masudhan. "Hâce Muhammed Pârsâ'nın 'Faslü'l-hitâb' Eseri: Hanefîlik ve Mâtürîdîliğe Tasavvufî Bakışlar". *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*. ed. Cengiz Çuhadar vd. 1/512-515. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- İznîkî, Mûsâ b. Hüseyin. *Terceme-i Faslü'l-hitâb*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 1563, 1b-261b.
- Karaca, Songül. *Lâmi'î Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn (Nefehâtü'l-üns Tercümesi): İnceleme, Tenkitli Metin, Söz-lük, Dizin*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. haz. M. Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Maârif Matbaası, 1941.
- Kâtib Hacı Ali Efendi. *Tuhfetü'l-mücâhidîn ve behcetü'z-zâkirîn*. İstanbul: Nuruosmaniye YEK, 2293, 1b-624b.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*. İstanbul: Ragıp Paşa YEK, 1041, 0b-414b.
- Kerbelâi, Hâfız Hüseyin Tebrîzî. *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*. thk. Ca'fer Sultân el-Kurrâi. 2 Cilt. Tahran: Bungâh-ı Terceme vü Neşr-i Kitâb, HŞ 1344-1349/1965-1970.
- Kerîmpür, Nâsir vd. "Mu'arriif-yi Nusha-i Hattî-yi Hadâiki'd-dekâik". *Pijûhişhâ-yi Edeb-i İrfânî (Goher Güyâ)* 9/29 (HŞ 1394/2016), 1-23.
- Keskin, Mustafa Çağhan. "Umur Bey Taş Vakfiyesi: Esin ve İçerik Üzerine Bir Değerlendirme". *Osmanlı Araştırmaları* 53 (2019), 121-151.
- Kişmî, Muhammed Hâşim. "Nesemâtü'l-kuds min hadâiki'l-üns". *Tashîh-i Nesemâtü'l-kuds min hadâiki'l-üns*. haz. Münîr-i Cehân Melik. 1-342. Tahran: Tahran Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, HŞ 1375/1996.
- Koca, Ferhat. "Emîr Pâdişâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Küçük, Murat. *Mûsâ bin Hacı Hüseyin İznîkî Terceme-i Faslü'l-hitâb (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal

- Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Kütükoğlu, Bekir. "Âli Mustafa Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/414-416. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Lâmi'î Çelebi, Mahmûd b. Osman. *Kitâb-ı İbretünümâ*. İstanbul: y.y., 1273/1857.
- Lâmi'î Çelebi, Mahmûd b. Osman. *Terceme-i Nefehâtü'l-üns*. İstanbul: Dâru't-Tıbâ'ati'l-Âmire, 1270/1854.
- Lâmi'î Çelebi, Mahmûd b. Osman. *Terceme-i Şevâhidü'n-nübüvve*. 8 Cüz. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293/1876.
- Milânî, Ali el-Hüseynî. *Nefehâtü'l-ezhâr fî hulâsati 'Abakâti'l-envâr: Hadîsü's-sekaleyn-I*. 20 Cilt. Kum: Merkez-i Tahkik u Terceme vü Neşr-i Âlâ, HŞ 1381/2002.
- Mîrbâkîrî, Ali. "Faslü'l-hitâb". *Dânişnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî*. 7 (zeyl)/268-271. Tahran: Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî, HŞ 1397/2018.
- Misgernijâd, Celil. "Der Mu'arriif-yi Kitâb-ı Faslü'l-hitâb". *Ma'ârif* 16/47 (HŞ 1378/1999), 112-120.
- Misgernijâd, Celil. "Hâce Muhammed-i Pârsâ". *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*. 5/387-388. Tahran: Dâiretü'l-Ma'ârif-i İslâmî, HŞ 1379/2000.
- Misgernijâd, Celil. "Mukaddime". *Faslü'l-hitâb*. mlf. Muhammed Pârsâ. 1-85. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, HŞ 1381/2002.
- Misgernijâd, Celil. "Mukaddime". *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*. mlf. Muhammed Pârsâ. 5-56. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, HŞ 1366/1987.
- Misgernijâd, Celil. "Ta'likât". *Faslü'l-hitâb*. mlf. Muhammed Pârsâ. 702-817. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, HŞ 1381/2002.
- Münzevî, Ahmed. *Fihrist-i Müsterek-i Nüshahâ-yı Hattî-yi Fârsî-yi Pâkistân*. 14 Cilt. İslâmâbâd: İntişârât-ı Merkez-i Tahkikât-ı Fârsî-yi İrân u Pâkistân, HŞ 1362-1375/1983-1997.
- Münzevî, Ahmed. *Fihrist-i Nüshahâ-yı Hattî-yi Fârsî*. 6 Cilt. Tahran: Müessesesi-i Ferhengî-i Mıntıkâî, HŞ 1348-1350/1969-1971.
- Namazov, Babir Bahriyevîç. *Muhammed Pârsâ Tasavvufî Ta'limatining Felsefî Esasları*. Buhara: Buhara Devlet Üniversitesi, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2021.
- Nefisî, Saîd. *Târîh-i Nazm u Nesr Der İrân ve Der Zebân-ı Fârsî*. 2 Cilt. Tahran: Çâphâne-i Mihen, HŞ 1344/1965-66.
- Nevâyî, Abdülhüseyn. *Ricâl-i Kitâb-ı Habîbü's-siyer*. Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 2. Basım, HŞ 1379/2000.
- Nişâbü'rî, Mîr Abdülevvel. "Melfûzât-ı Ahrâr". *Ahvâl ve Sohenân-ı Hâce 'Ubeydullâh Ahrâr*. mlf. Ârif Nevşâhî. 142-324. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, HŞ 1380/2001.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *İslâm-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyâs Kültü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1999.
- Özçelik, Kenan. "Lâmi'î Çelebi'nin Kitâb-ı Maktel-i Âl-i Resûl'ü". *Bursalı Lâmi'î Çelebi ve Dönemi*. ed. Bilal Kemikli – Süleyman Eroğlu. 273-279. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011.
- Özdemir, Hikmet. *Mûsâ b. Hâcî Hüseyin el-İznîkî: Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk-İslâm Edebiyatı, Doktora Tezi, 1980.
- Özel, Ahmet. *Hanevî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Özezen, Muna Yüceol. "Türk Kültürü ve Edebiyatında Hilye ve Gelibolulu Mustafa 'Âli'nin Hilyetü'r-ricâl'i". *Gelibolulu Mustafa 'Âli Çalıştayı Bildirileri*. ed. İ. Hakkı Aksoyak. 125-139. Ankara: TDK Yayınları, 2014.
- Öztürk, Erdem Can. *Lâmi'î Çelebi'nin Şevâhidü'n-nübüvve Tercümesi (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Öztürk, Şeyda. *Şem'î'nin (15-16. yy.) Mesnevî Şerhi (İlk Türkçe Tam Mesnevî Şerhi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Pârsâ, Muhammed. "Devâzde İmâm Der Faslü'l-hitâb". haz. Mansûr Dâdâşnijâd. *Mîrâs-ı İslâmî-yi İrân*. ed. Resûl Ca'feriyân. 4/277-358. Kum: Kitâbhâne-i Âyetullâhi'l-'Uzmâ Mar'aşî Necefî, HŞ 1376/1997.
- Pârsâ, Muhammed. *el-Fusûlü's-sitte*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, 833, 1b-151a.
- Pârsâ, Muhammed. *Faslü'l-hitâb*. thk. Celil Misgernijâd. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, HŞ 1381/2002.
- Pârsâ, Muhammed. *Kudsiyye: Kelimât-ı Bahâeddîn Nakşbend*. thk. Ahmed Tâhirî Irâkî. Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, HŞ 1354/1975.
- Pârsâ, Muhammed. *Müstetâb fî intihâbi Fasli'l-hitâb*. drl. Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî eş-Şerîf. Konya: Mevlânâ Müzesi İhtisas Kütüphanesi, Yazmalar Kataloğu, 114/3, 107a-148b.
- Pârsâ, Muhammed. *Risâle fî silsileti meşâyihî'l-muhaddisîn*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Şehîd Ali Paşa, 1307/3, 165b-169b.
- Pârsâ, Muhammed. *Tahkikât (Tuhtetü's-sâlikîn)*. nşr. Ali Ahmed Şâh Herevî. Delhi: Efgânî Dâru'l-Kütüb, 1970.
- Pârsâ, Muhammed. *Tevhide Giriş: Faslü'l-hitâb Tercemesi*. çev. Ali Hüsrevoğlu. İstanbul: Erkam Yayınları, 1988.
- Paul, Jürgen. "Muhammad Pârsâ: Sendschreiben über das Gottesgedenken mit vernehmlicher Stimme". *Muslim Culture in Russia and Central Asia: Arabic, Persian and Turcic Manuscripts (15th-19th Centuries)*. ed. Anke von Kügelgen vd. 3/5-41. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2000.
- Rahimov, Kamilcan. *Mâverâünnehir Tasavvufunun Kökleri: Tasavvuf Öğretisinin Gelişimi ve Sistemleştirilmesi (VIII-XI. Yüzyıllar)*. çev. İkbalkan Usmanov – Şahrubek Alimov. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.

- Râzî, Emîn Ahmed. *Tezkire-i Heft İklîm*. thk. Seyyid Muhammed Rızâ Tâhirî Hasret. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Surûş, HŞ 1378/1999.
- Rieu, Charles. *Catalogue of the Persian Manuscripts in The British Museum*. 3 Cilt. London: British Museum, 1966.
- Safâ, Zebîhullah. *Târih-i Edebiyât Der İrân*. 5 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Firdevs. HŞ 1364-1370/1985-1991.
- Safi, Fahreddîn Ali b. Hüseyin. *Letâifü'l-tavâif*. thk. Ahmed Gülçîn Meânî. Tahran: İntişârât-ı Şirket-i Nebî İkbâl ü Şürekâ, 3. Basım, HŞ 1352/1973.
- Safi, Fahreddîn Ali b. Hüseyin. *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*. thk. Ali Asgar Muîniyân. 2 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Nikûkârî-yi Nûriyânî, ŞŞ 2536/1977.
- Sami, Şemseddîn. *Kâmûsü'l-a'lâm*. 6 Cilt. İstanbul: Mihrân Matbaası, 1306-1316/1889-1898.
- Sarı Abdullah Efendi. *Semerâtü'l-fuâd fi'l-mebede' ve'l-meâd*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1288/1871.
- Sâvî, Muhammed Hüseyin Ekberî. "Mukaddime". *Resâil-i Dihdâr*. mlf. Muhammed b. Mahmûd Dihdâr Şîrâzî. 9-42. Tahran: Neşr-i Nokta, HŞ 1375/1996.
- Sehâvî, Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahman. *ed-Dav'ü'l-lâmî' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.
- Şeker, Mehmet. "Müverrih 'Âlî'nin Tasavvufa Ait İki Eseri: Hilyetü'r-Ricâl ve Riyâzü's-Sâlikîn". *Diyanet İlmî Dergi (Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı)* 16/3 (Mayıs-Haziran 1977), 160-167.
- Semenov, Aleksandr Aleksandroviç vd. *Sobranie Vostoçnih Rukopisei Akademii Nauk Uzbekskoi SSR*. 11 Cilt. Taşkent: Özbekistan SSR Bilimler Akademisi Yayınevi, 1952-1987.
- Şeşen, Ramazan vd. *Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1415/1995.
- Simnânî, Alâüddevlî. *el-'Urve li-ehli'l-halve ve'l-celve*. nşr. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, HŞ 1362/1983.
- Sivâsî, Abdülehad Nûrî-i. *Risâle fi deverânî's-sûfiyye*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, K. 434/9, 76b-81b.
- Solakzâde, Mehmed Hemdemî. *Solakzâde Tarihi*. İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1297/1880.
- Stanley, Tim. "The Books of Umur Bey". *Muqarnas* 21 (2004), 323-331.
- Sûrî, Muhammed. "Künhü'l-evvâh fi'l-fenâi fi'l-lâh ya Faslû'l-hitâb-ı Hâce Muhammed Pârsâ". *Nâme-i Behâristân* 6-7/11-12 (HŞ 1384-1385/2005-2006), 371-373.
- Tahrânî, Âgâ Bozorg. *ez-Zerî'a ilâ tesânifi's-Şi'a*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Advâ, 3. Basım, 1403/1983.
- Tebriî, Muhammed Tâhir. "Nâşirin Notu". *Yenâbi'u'l-mevedde*. mlf. Süleymân b. İbrâhîm el-Kundûzî el-Belhî. 1-2. İstanbul: Matba'atü's-Şeriketi'l-İrânîyye, 2. Basım, 1302/1885.
- Tedeyyün, Mehdi. "Hâce Muhammed Pârsâ ve Şerh-i Fusûsü'l-hikem". *Neşr-i Dâniş* 9/2 (HŞ 1367/1989), 42-47.
- Tevfik Efendi, Seyyid Mehmed. *Neş'e: Molla Câmi Şiirlerinin Şerhi*. haz. İsmet İpek. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Faslû'l-Hitâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/216-217. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Tosun, Necdet. *Bahâeddin Nakşebend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2012.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "Hekim Şuûrî Hasan Efendi ve Ta'dilü'l-Emzice Adlı Eserinde Müzikle Tedavi Bölümü". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/40 (2011), 153-166.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleymân – Bayburtlugil, Nurettin. "Aynülkudât el-Hemedânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/280-282. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleymân. "Giriş". *Keşfü'l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*. mlf. Hücvîrî. 15-63. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Üşnûvî, Tâceddîn Mahmûd. *Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî*. thk. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, HŞ 1368/1989.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Mûsâ İzniki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yayla, Mustafa Altuğ. "Lâmî'î Çelebi ve Onun Maktel-i Âl-i Resûl'ü: 16. Yüzyıl Vâizlerinden Molla Arab'ın Maktel Karşıtlığına Yakından Bakmak". *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*. ed. Hümeysra Dinçer – Ümit Güneş. 3/155-162. İstanbul: İlmî Etüdler Derneği, 2015.
- Yetik, Erhan. *İsmâil-i Ankaravî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Yüksel, Murat. "Kara Timurtaş-Oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları". *Türk Dünyası Araştırmaları* 31 (Ağustos 1984), 134-147.
- Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1418/1998.
- Zencâniasl, Muhammed Kerîmî. "Hâce Muhammed-i Pârsâ". *Dâiretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*. 23/37-40. Tahran: Merkez-i Dâiretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, HŞ 1396/2017.

EXTENDED ABSTRACT

Khwāja Muhammad Pārsā was born in 746/1345 in Shargh village of Bukhara. After receiving his license from the madrasa, Pārsā joined Bahaeddin Naqshbend (d. 791/1389), one of the sheikhs of the Khājagān sect of the period, and became one of his leading caliphs. Continuing his scientific activities along with his guidance activities, Pārsā wrote various works in both mysticism and other religious sciences. Works such as *Fasl al-khitāb*, *Tahqīqāt (Tuhfa al-sālikīn)*, *Risāla Qodsiyyah*, *Sharh Fūṣūṣ al-ḥekam*, *Risāla Kashfiyyah*, *Risāla Mahbūbiyyah*, *al-Fusūl al-sittah*, *Tafsīr-e Suwar-e Samāniyyah*, *Hadīth Arba'in (Arba'ūna Hadīthan)*, *Risāla montakhabah men 'Aqīdati Abū al-Qāsem al-Samarqandī* are among his main works. Some of his works are printed and some of them are in manuscript form. Muhammad Pārsā, who went on pilgrimage twice in his life, fell ill shortly after arriving in Mecca on his second pilgrimage, and had to do his farewell circumambulation on a stretcher. He went to Madīnah in an ill state, died on 24 Dhu al-Hijjah 822/11 January 1420, the day after his arrival (Thursday), at the age of 76, and was buried in Jannat al-Baqī'.

Fasl al-khitāb is undoubtedly one of the works written by Muhammad Pārsā in the field of Sufism. This book, which is benefited by both mystics and other people, is his most famous and most voluminous work. However, this book of Pārsā has not been sufficiently known in Türkiye and necessary studies have not been done about it. Therefore, in this article, which was prepared with the aim of promoting more and more healthily in Türkiye, his work called *Fasl al-Khitāb* has researched in various aspects and detailed information about.

The full name of the work is *Fasl al-Khitāb li wasl al-ahbāb al-fāriq bayn al-khata'i we al-sawāb*, and it means "The book that distinguishes right and wrong for the attainment of disciples in Sufism". As a matter of fact, Pārsā examined the issues he dealt with in this work in detail and by making an assessment on the subject, he almost said the last word (*fasl al-khitāb*) on that issue.

Fasl al-Khitāb was completed in 812/1409. Although there are long Arabic phrases and expressions in between, the language of the work is Persian. The first non-verification of the work, which has many manuscript copies in different libraries of the world, was made as a lithograph in A.H. 1331/1913 in Tashkent. Its edition critique was made by Jalīl Mesgarnejād (1940-2011) in Tehran in HŞ 1381/2002.

While writing this work, Muhammad Pārsā has benefited from over one hundred and twenty sources such as tafsīr, hadīth, fiqh, usūl, kalām, mysticism, history, tabaqāt, rijāl, ansāb, morals, sīrah, shamāil, lexicon, poetry and the holy book. In this work, Pārsā dealt with subjects such as tawhīd, futuwwa, fanā, baqā, mushāhada, rijāl al-ghayb (the unseen men), love for the Ahl al-Bayt and the Companions, in accordance with the principles of sharīa and tarīqa. The chapters of the work, which consists of an introduction, eight chapters and conclusion, are as follows: Commentary on Sufī sciences and terms, sirāt al-mostaqīm, mushāhada and divine knowledge, miracles and miraculous deed (*karāmat*), uqūbāt (punishments), virtues of caliphs and Ahl al-bayt, and qutbs.

Fasl al-Khitāb was translated into Turkish by Mūsā b. Haji Husayn Iznīqī (d. 838/1434) in an early period. It is also said that Tāhir b. Nabī al-Rukhāvī (18th century) translated this work into Turkish. The Arabic translation of *Fasl al-Khitāb* was made by Amīr Pādishāh (d. 987/1579). Ali Husravoghlu translated this work into modern Turkish in 1988 under the name of *Tevhide Giriş: Faslü'l-hitâb Tercemesi*. Mu'in al-dīn Muhammad b. Mahmūd Dihdār Şīrāzī Fānī (d. 1016/1607) also commented on the work.

In *Fasl al-Khitāb*, Muhammad Pārsā included expressions of praise about the Ahl al-Bayt and the twelve imams and various narrations from them. He also mentioned Abū Ja'far Muhammad b. Hasan al-Qummī (d. 290/903), one of the early Shiite hadith and fiqh scholars, and narrated some narrations from him. Because of such issues, some Shiite researchers have shown Muhammad Pārsā as someone who is inclined to Shiism. However, there is a lot of information in *Fasl al-Khitāb* that is against the Shia sect. Therefore, this claim is unfounded. In the final analysis, Muhammad Pārsā, who has a love for the Ahl al-Bayt, is definitely not a Shiite, but a Sunnī-Hanafī.

Fasl al-Khitāb, which has many manuscript copies in different libraries of the world and has been trans-

lated into languages such as Turkish and Arabic, has been very popular in Sufi circles and many people have benefited from the work. Abd al-Rahmân Jâmî (d. 898/1492), Lâmi'î Chalabî (d. 938/1532), Fakhr al-dîn Ali Safî (d. 939/1532-1533), Mahmûd b. Sulaymân el-Kefewî (d. 990/1582), Gelibolulu Mustafa 'Âlî Efendi (d. 1008/1600), İsmâil Rusûkhî Anqaravî (d. 1041/1631) and Sayyid Sulaymân b. İbrâhîm al-Qundûzî al-Balkhî (d. 1294/1877) are a few of them.

Some treatises, which were created by quoting a part of *Fasl al-Khitâb* or by compiling some parts from various parts, were attributed to Muhammed Parsâ as an independent work. Since this was not done by the author himself, they were not accepted as a separate work. These treatises, which were created with the help of *Fasl al-Khitâb*, are as follows: *al-Kalimât al-muta'alliqa bi al-Khadir we Ilyâs*, *Intikhâbât Fasl al-Khitâb*, *Mustatâb fî intikhâb Fasl al-Khitâb*, *Muntakhab min Fasl al-Khitâb li Khwâja Pârsâ*, *Intikhâb Fasl al-Khitâb*, *Risâla Zamân we Makân*, *Sohan Râst*, *Ramz al-aqtâb*, *Kunh al-awwâh fî al-fanâ fî Allâh*, *Dawâzdah Imâm dar Fasl al-Khitâb*.